

DİNİ MİRAS VE SİYASİ ÇEKİŞMELER: DOĞU TÜRKİSTAN'DA SÜFİ HOCALAR

RELIGIOUS LEGACY AND POLITICAL CONFLICTS: SUFI KHOJAS IN EAST TURKESTAN

TEKİN TUNCER*

Sorumlu Yazar

Öz

Doğu Türkistan, özellikle Yarkend Hanlığı döneminde önemli bir tarihsel süreç yaşamıştır. Bu hanlık, günümüzde Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi olarak bilinen ve Doğu Türkistan adıyla anılan bölgeyi kontrol etmiş; Kaşgar, Yarkend ve Hoten gibi önemli şehirleri bünyesinde barındırmıştır. Yarkend Hanlığı, aynı zamanda İslam kültürü ve bilimlerinin merkezi haline gelmiş, medreseler, camiler ve kütüphanelerle donatılmıştır. Bu dönemde, Yarkend Hanlığı bölgedeki diğer Türk-Müslüman devletlerle sıkı ilişkiler kurarak, siyasi ve askeri ittifaklar oluşturmuş ve böylece varlığını güçlendirmiştir. Ancak, zaman zaman Moğol kabileleri ve Çin İmparatorluğu gibi dış tehditlerle de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu çalkantılı dönem, Doğu Türkistan'ın tarihsel ve kültürel mirasının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Bu tarihsel zenginlik ve kültürel çeşitliliğin yanı sıra, Doğu Türkistan'ın dini liderleri de bölge üzerinde derin etkiler bırakmışlardır. Mahdüm-ı Azam Hoca Ahmed el-Kâsânî, 16. yüzyıl Doğu Türkistan'ında, Nakşibendî tarikatının Kâsânîyye kolunun lideri olarak ön plana çıkmış bir Sufi liderdir. Bu rolüyle bölgesel dinî ve siyasi yapılar üzerinde derin etkiler bırakmış, dinî öğretileri ve kültürel yenilikleri aracılığıyla sosyal ve ekonomik hayata yön vermiş, aynı zamanda, bölgenin dinî ve sosyal dokusunda köklü değişiklikler yapmayı başarmıştır. Kâsânîyye Tarikatı, Hoca'nın geniş aile yapısı ve sadık müritleri sayesinde geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Kâsânî'nin on üç oğlu ve dört eşi, tarikatın etkilerinin aile içinde ve bölgesel olarak hissedilmesine önyak olmuştur. Bu yayılım, Mahdüm-ı Azam ve onun çocukları aracılığıyla çeşitli dinî ve siyasi rollerin üstlenilmesiyle pekişmiştir. Özellikle, Hoca İshak gibi figürler tarikatın manevî yüceliği ve liderliğini güçlendirerek, sosyal ve kültürel yapılar üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Mahdüm-ı Azam'ın ölümü, miras üzerindeki iktidar mücadelesini tetiklemiş, özellikle farklı annelerden olan iki oğlu arasında sert bir rekabete yol açmıştır. Bu rekabet, Akdağlı ve Karadağlı Hocalar Cemaati olarak bilinen fraksiyonlar arasında bir ayrım oluşturarak, bölgesel dinî ve toplumsal yapılara yön vermiştir.

Yarkend Hanlığında yaşanan sürtüşmeler, sosyal yapı üzerinde derin etkiler bırakmıştır. İki cemaat lideri arasındaki iktidar mücadelesi, siyasi ve dinî liderlik konusunda çekişmelere sebep olmuş, toplumsal ve dinî grupların daha da ayrışmasına neden olmuştur. Bu süreç, cemaatler arası çatışmalarla bölgenin genel istikrarına zarar vermiş, Yarkend Hanlığının sosyal ve siyasi dengelerini önemli ölçüde etkilemiştir. Rekabet ve çatışmalar, hanlığın son dönemlerinde önemli bir etkiye sahip olmuş ve bölgeyi istikrarsız bir döneme doğru yöneltmiştir. Bu iç çekişmeler, bölgenin Cungarların ve daha sonra Çin'in müdahalesine açık hale gelmesine neden olmuş, bu durum Yarkend Hanlığının sonunu getirmiştir.

Araştırma Makalesi / Künye: TUNCER, Tekin. "Dini Miras ve Siyasi Çekişmeler: Doğu Türkistan'da Süfi Hocalar". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 110 (Haziran 2024), s. 265-287. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1480291>.

* Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, E-mail: tektintuncer@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3985-8341.

Anahtar Kelimeler: Sufi, Hocalar, Doğu Türkistan, Yarkend Hanlığı, Akdağlı, Karadağlı

Abstract

East Turkestan has experienced an important historical period, especially during the Yarkend Khanate. This khanate controlled the region known as East Turkestan, which is now known as Xinjiang Uyghur Autonomous Region of China, and included important cities such as Kashgar, Yarkend and Khoten. Yarkend Khanate also became a center of Islamic culture and sciences, equipped with madrasas, mosques and libraries. During this period, the Yarkend Khanate established close relations with other Turkic-Muslim states in the region, forming political and military alliances and thus strengthening its presence. However, from time to time, it also had to contend with external threats such as the Mongol tribes and the Chinese Empire. This turbulent period played an important role in shaping the historical and cultural heritage of East Turkestan.

In addition to this historical richness and cultural diversity, the religious leaders of East Turkestan have also left a deep impact on the region. Maḥdûm-ı Azam Hoca Ahmed al-Qāsānî was a Sufi leader who rose to prominence in 16th century East Turkestan as the leader of the Qāsānîyya branch of the Naqshbandî order. In this role, he had a profound impact on regional religious and political structures, shaping social and economic life through his religious teachings and cultural innovations, and at the same time, he succeeded in making fundamental changes in the religious and social fabric of the region. The Qāsānîyya sect spread over a wide geography thanks to Khoja's large family structure and loyal followers. Kāsānî's thirteen sons and four wives paved the way for the sect's influence to be felt within the family and regionally. This spread was reinforced by the assumption of various religious and political roles through Maḥdûm-ı Azam and his children. In particular, figures such as Hodja Ishaq reinforced the spiritual greatness and leadership of the order, leaving a profound impact on social and cultural structures. The death of Maḥdûm-ı Azam triggered a struggle for power over the inheritance and led to a fierce rivalry, especially between his two sons from different mothers. This rivalry shaped regional religious and social structures, creating a divide between the factions known as the Community of the Hodjas of Akdagli and the Community of the Hodjas of Karadagli.

The frictions in the Yarkend Khanate had a profound impact on the social structure. The struggle for power between the leaders of the two communities led to rivalries over political and religious leadership, further dividing social and religious groups. This process damaged the overall stability of the region with inter-communal conflicts and significantly affected the social and political balance of the Yarkend Khanate. Rivalries and conflicts had a significant impact on the last periods of the khanate and led the region towards an unstable period. These internal conflicts left the region open to the intervention of the Jungars and later China, which led to the end of the Yarkend Khanate.

Key Words: Sufi, Khojas, East Turkestan, Yarkand Khanate, Akdaghli, Karadaghli.

Giriş

İslam dininin ortaya çıkışı, 7. yüzyılın başlarında, Arabistan Yarımadası'nın sosyo-politik yapısında köklü değişikliklere yol açmıştır. Bu dönemde İslamiyet'in temellerini Hz. Muhammed'in vahiy yoluyla aktardıkları atmıştır. Kısa sürede İslam'ın mesajı, Arabistan Yarımadası'nı aşarak çevre bölgelere, özellikle İran'a doğru yayılmaya başlamıştır. Bu yayılış hem ticaret yolları hem de askerî fetihler aracılığıyla gerçekleşmiş, İslam kısa sürede büyük bir coğrafyaya yayılarak önemli bir dünya dini haline gelmiştir. İslam'ın bu hızlı genişlemesi, onu Kafkasya ve Türkistan gibi yeni bölgelerle buluşturmuş, bu yeni coğrafyalarda yer alan topluluklarla etkileşime girmesinin kapılarını aralamıştır (Kaçaranoğlu, 2002: 70,73).

Başlangıçta, Türk boyları İslam'a karşı direnç göstermiş, özellikle Emevi Halifeliği döneminde Müslüman Araplarla sert çatışmalara girişmişlerdir. Ancak Emevilerin iktidarının sona ermesi ve Abbasi Halifeliğinin yükselişi ile birlikte Türklerin

İslam'a karşı tutumu önemli ölçüde değişmiştir. Türkler, Abbasiler döneminde İslam dünyasının askerî ve idarî kadrolarında giderek daha fazla yer almaya başlamış, bu süreçte Müslüman toplulukların bir parçası haline gelmişlerdir. 10. yüzyılda, Türkler arasında İslam'ın kabulü giderek yaygınlaşmış ve Türk hanedanları İslamî kimliklerini daha belirgin bir şekilde ortaya koymaya başlamışlardır.

13. yüzyıla gelindiğinde, Moğol akınları Türkistan ve çevresindeki toplumları temelden sarsmıştır. Böylece kısa süre içerisinde Moğol akınlarıyla beraber Türkistan ve çevresinden batı istikametine ilerleyen göç dalgaları hız kazanmıştır (Turan, 2016, 119).¹ Cengiz Han liderliğindeki fetihler, bölgede ciddi sosyal ve politik dalgalanmalar yaratmış, birçok Türk-Moğol Hanlığı tesis edilmiştir. İlk etapta Moğol hâkimiyetinin bir devamı gibi görünen bu hanlıklar, zaman içinde İslam'ın derin etkisi altına girmiştir. Altın Orda Hanlığında, özellikle Berke Han'ın İslam'ı kabul etmesiyle, hanlığın İslamî kimliği pekişmiş ve bu eğilim diğer Türk-Moğol Hanlıklarına da sirayet etmiştir. Çağatay Hanlığı gibi devletler de zamanla İslam'ı resmî din olarak benimseyerek, Moğol istilalarının ardından oluşan siyasî yapıların İslamî bir karakter kazanmasını sağlamıştır. İslam'ın Türk topluluklarıyla buluşup etkileşimde bulunması, yalnızca politik ve askerî sahada değil, kültürel ve sosyal yapıda da köklü değişikliklere neden olmuştur.²

Tasavvuf, İslam'ın manevî yönünü temsil ederken sufiler, bu derin maneviyatı toplumlara yayma görevini üstlenmişlerdir. Özellikle 12. yüzyıl, tasavvufun Türkler arasında yayılmasında dönüm noktası olmuştur. Bu süreçte, Hoca Ahmed Yesevî gibi önemli sufi figürlerin etkisi altında, Türklerin İslam'ı kabul etmelerinde büyük bir ivme kazanılmıştır. Yesevîlik, Hoca Ahmed Yesevî'nin öğretilerinin merkezinde yer aldığı, tasavvufun özünü ve pratiğini Türk kültürü ile bütünleştiren bir yol olmuştur.³ Kübrevîler, Nakşibendîler ve Kadirîler gibi tarikatlar da bu dönemde ortaya çıkmış ve İslam'ın Türk toplumları arasında kökleşmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Bu tarikatlar, dinî anlayışın yanı sıra, sosyal ve kültürel yapıya derin etkilerde bulunarak, toplumun İslamlaşmasında katalizör görevi görmüşlerdir (Çelik, 2018: 52).⁴

1. Hoca Ahmed el-Kâsânî: Din, Siyaset ve Toplum Üzerindeki Derin Etkiler

Moğol istilalarının yaşandığı dönemde tarikatlar ve sufiler, toplumun manevî ve sosyal rehabilitasyonunda merkezî bir role sahip olmuşlardır.⁵ Bu süreçte, İslam'ın toplum hayatındaki rolü daha da güçlenmiş, dinî kurallar devlet ve toplum yapısına

1 Türkistan'dan Anadolu'ya Moğol istilası öncesi ve sonrasında yapılan göçler için bk., (Artan Ok, 2024, 177-191).

2 Altın Orda Hanlığı ve bu coğrafyanın İslamlaşma süreci için bk. (Kemaloğlu, 2016: 98-149). Çağatay Hanlığı için bk. (Kafalı, 2005; Alan, 2016; Biran, 2002).

3 Yesevîlik ve Ahmed Yesevî için bk., (Artan, 2023, 202-206; Çetin, 1998, 237-239; Baharlı, 2022, 53; Baharlı, 2023, 2288-2299; Tosun, 2013, 487-490).

4 İşkân politikalarında, Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında rol alan (Barkan, 1942) sufi, derviş, pir, veli vb. lakaplarla anılan yerleşimci dini karizmatik şahsiyetler, karizmalarının kaynağı olan velayet hakkına sahip kutlu kişiler olarak halkın maddî-manevî her türlü sorununda ilmîne başvurdukları, inanç belleğinde yer edinmiş, bolluk, bereket gibi olağanüstü olaylar izhar edebilen üstün vasıflı kimselerdir (Ocak, 2014; Akın, 2020).

5 Tarikatlar ve sufilerin toplumun manevî ve sosyal rehabilitasyonunda merkezî bir role sahip olmaları, ulu şahsiyetlerin ruhlarını memnun etme inancı temelinde atalar kültürünün İslam inanç dairesi içerisinde geçirdiği değişimle şekillenen veli kültüne bağlıdır. Kut sahibi olduğuna inanılan bu şahsiyetler, halk içerisinde bireysel ve/veya toplumsal, fizyolojik ve/veya psikolojik sağaltma nitelikleriyle ön plana çıkarak inanç anlatılarının baş kahramanları olmuşlardır. Yattıklarına inanılan ziyaret yerleri, halk inanışlarının kaynaklık ettikleri kutsal mekân ritüelleriyle her dönemde yoğun ziyaretler almıştır (Ocak, 1984; Akın, 2022, 111-113).

daha fazla nüfuz etmiştir. Özellikle Cengiz Yasası ile Şeriat kurallarının çatıştığı dönemlerde tarikatlar, dengenin sağlanmasında önemli bir rol oynamıştır (Togan, 1994: 9-16). Ayrıca Emir Timur gibi liderler, yönetimlerini sağlamlaştırmak ve dinî meşruiyetlerini yükseltmek için din ve tarikatlarla ilişkilerini güçlendirmeye önem vermişlerdir. 16. yüzyılda, Muhammed Han Şeybanî'nin liderliğindeki Buhara Hanlığının kurulması, tarikatların ve İslam'ın siyâsî yapı üzerindeki etkisinin bir örneğidir. Bu dönemde, hükümdarlar, yasa ile şeriat arasında bir denge kurmaya çalışmış ve dinî yapıların siyasetle ilişkileri ve müdahaleleri bir düzene oturtulmuştur (Mcchesney, 1996a: 234; Mcchesney, 1996b: 124-127).

Bu dönem içinde, tarikatlar ve cemaatler, hanlıklar içerisinde önemli bir etki ve güç merkezi olarak kendini göstermiştir. Bu etkinin en belirgin örneklerinden biri, özellikle Doğu Türkistan'da hüküm sürmüş olan Yarkend Hanlığıdır. Bu hanlık, İslamî inançların ve tarikatların sosyal ve kültürel yapılar üzerindeki etkilerini derinden hissetmiş bir bölge olarak ön plana çıkar (Çelik, 2018: 52). İşte bu tarihsel çerçevede, 1461 yılında günümüz Özbekistan'ın Fergana Vadisi'nin Kâsân bölgesinde dünyaya gelen Mahdûm-ı Azam Hoca Ahmed el-Kâsânî gibi sufi liderler, bölgenin dinî ve kültürel hayatında derin izler bırakmıştır. Hoca Ubeydullah Ahrar'ın öğrencisi Muhammed Kâdî'den aldığı eğitimle tasavvuf alanında derin bir bilgi birikimine ulaşan Kâsânî, dönemin zorluklarına rağmen maneviyatın yayılması görevini üstlenmiş (Tosun, 2001a: 531-532; Gardner, 2006: 12) ve Kâsânîyye Tarikatı'nın liderliğinde, İslam'ın tasavvufi yorumunun Türkistan'ın dört bir yanına yayılmasına öncülük etmiştir. Kâsânî'nin Dehbid, Semerkand, Buhara ve Namangan şehirlerindeki çalışmaları, bu bölgelerde İslam'ın tasavvufi anlayışının benimsenmesi ve yayılmasında önemli bir etkiye sahip olmuştur (Tosun, 2015: 178).

Mahdûm-ı Azam, siyâsî figürlerle olan ilişkilerini ve sahip olduğu geniş arazileri kullanarak, tarikatını yalnızca bir manevî oluşum olmaktan çıkarıp, toplumsal ve kültürel düzeylerde de önemli bir etkiye sahip olacak şekilde dönüştürmüştür. Bu etkileşim, tarikatın etki alanını genişleterek, Türkistan'daki dinî yaşamın yanı sıra sosyal ve ekonomik hayata da yön vermesine olanak tanımıştır (Gardner, 2006: 23).

Ahmed el-Kâsânî, Türkistan'ın manevî atmosferinde önemli bir figür olarak ortaya çıkarken, Şeybânî Hanları döneminde bölgede etkili bir konum elde etmiştir. Kendisi, Nakşibendî tarikatının Kâsânîyye kolunun kurucusu olarak tanınır ve bu yolun benimsediği yöntemlerle döneminin bazı geleneksel pratiklerine meydan okumuştur. Kâsânî'nin tarikatında benimsediği yenilikçi metotlar, cehrî zikir ve semâ gibi ritüelleri kapsamı sebebiyle eleştiriye maruz kalmıştır. Buna karşılık, o, eleştirilere meydan okuyarak, manevî gelişim için çeşitliliğin önemini savunmaya devam etmiştir. Başlıca açık tutma, sohbetlerde ilahiler söyleyip coşkuya ulaşma, teheccüd namazını topluca kılma ve ikindi namazının ardından yüksek sesle tövbe etme gibi uygulamalarıyla öne çıkan Kâsânî, bu yolla Nakşibendî tarikatının katı kurallarına karşı çıkmıştır. Müritlerin bireysel kabiliyetlerine göre eğitilmeleri gerektiğini savunmuş ve bu doğrultuda bazılarını hafî zikirle, bazılarını ise cehrî zikirle yetiştirmeyi tercih etmiştir⁶. Bu yaklaşımıyla her bireyin manevî yolculuğunun benzersiz olduğunu ve

6 Hafî zikir, İslam tasavvufunda kullanılan bir terimdir ve genellikle "gizli zikir" anlamına gelir. Zikir, Allah'ı anma ve O'nu zikretme pratiğidir. Hafî zikir, dışarıdan duyulmayacak şekilde, sessizce veya kalpten yapılan zikri ifade eder. Bu, kişinin iç dünyasında, sessiz bir şekilde Allah'ı anması ve O'na yönelmesi anlamına gelir. Cehrî zikir, İslam tasavvufunda ve özellikle tasavvuf pratiğinde kullanılan bir terimdir ve "açık zikir" ya da "sesli zikir" anlamına gelir. Bu uygulamada, Allah'ı anma (zikir) eylemi, bireyin ya da bir grup insanın yüksek sesle, bazen müzikal enstrümanlar eşliğinde ya da ilahiler söyleyerek Allah'ın isimlerini, özellikle de "Allah" kelimesini veya diğer dinî ifadeleri tekrar etmesi şeklinde

bu yolculukta farklı yöntemlerin kullanılması gerektiğini öne sürmüştür. Ahmed el-Kâsânî'nin eserleri, özellikle Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin Mesnevî'sinden yapılan alıntılarla doludur ve vahdet-i vücûd felsefesini benimsemiştir. Kâsânî, tasavvufî konular üzerine 30 civarında Farsça risale yazmıştır ve bu eserler, onun düşünce dünyasının zenginliğini ve tasavvufî anlayışının derinliğini ortaya koymaktadır. Aynı döneminde yaşamış diğer Nakşibendî şeyhlerine kıyasla hakkında daha fazla bilgi bulunması ve hayatıyla ilgili beş ayrı eserin yazılmış olması, Kâsânî'nin şöhretinin ve etkisinin açık bir göstergesidir (Tosun, 2001a: 531-532; Öger, 2020: 32-33).

Hayatının büyük bir kısmını, bugün tarihçiler ve araştırmacılar tarafından dikkatle incelenen Semerkand ve çevresinde geçiren Ahmed el-Kâsânî, dinî inançların yayılması ve güçlenmesi adına çeşitli yolculuklara çıkmıştır. Bu yolculuklar arasında en dikkat çekici olanı, o dönemlerde İslam dünyasının önemli merkezlerinden biri olarak kabul edilen Doğu Türkistan'a yaptığı seyahattir. Kâsânî'nin bu bölgede kaldığı süre zarfında gerçekleştirdiği irşad faaliyetleri, dönemin sosyal ve dinî yapısını derinden etkilemiştir. Net bir tarih belirtilmese de Yarkend şehrinde Abdürreşid Han'ın sarayında uzun süre ikamet ettiği ve bu süreç içerisinde Han'ın dinî ve politik danışmanı olarak görev aldığı bilinmektedir. Kâsânî, zamanla dinî liderlik ve öğreticilik konumunu pekiştirmiş, "hoca" unvanıyla anılmaya başlanmıştır. Kâsânî'nin sosyal ve dinî alandaki etkisinin kökenleri üç temel unsura dayanmaktadır. İlk olarak, onun olağanüstü kabiliyetleri, çağdaşları arasında büyük bir takdir toplamıştır. Bu özel yetenekleri aracılığıyla pek çok kişiyi etkisi altına alarak onların dinî inançlarını pekiştirebilmiştir. İkincisi, Abdürreşid Han üzerindeki önemli etkisi, Kâsânî'nin saray içerisindeki konumunu ve nüfuzunu artırmıştır. Bu durum, Han'ın Kâsânî'nin tavsiye ve yönlendirmelerini önemseyerek, yönetim ve dinî konularda onun önerilerine öncelik vermesine yol açmıştır. Üçüncüsü ise Kâsânî'nin arazi kazanımındaki başarısıdır; bu başarı onu sosyal ve ekonomik olarak güçlü bir pozisyona taşımıştır (Kumru, 2016: 24-25; Schwarz, 1976: 270-271; Kuropatkin, 1882: 102-106).

Mahdûm-ı Azam, Kaşgar bölgesine geldikten sonra, bölgedeki yerleşim yerlerini ziyaret etmiş ve bu ziyaretleri sırasında halkın büyük ilgi ve sevgisiyle karşılanmıştır. Gezdiği şehirlerde, insanlar onun bilgisinden ve tecrübesinden faydalanmak için büyük bir heves göstermiştir. Bilgisi ve âlim kimliği, sadece halk arasında değil, aynı zamanda dönemin önemli liderleri arasında da büyük bir saygı uyandırmıştır. Moğolistan Hanı ve Emir Seyyid Ali gibi yüksek mevkii sahipleri, ona büyük bir hürmet göstermiştir. Kaşgar'daki toplumun kendisine gösterdiği derin ilgi ve saygı karşısında, Mahdûm-ı Azam bu bölgede yerleşik bir hayat sürme kararı alarak, yaşamının önemli bir kısmını burada eğitim ve öğretim faaliyetlerine adanmıştır. Onun bu kararlı adımları ve ilme olan tutkusu, halk arasında ona olan saygının ve takdirin artmasına neden olmuştur (Tuğ, 2004: 59).

Mahdûm-ı Azam'ın itibarının sürekli olarak artması, bilgi birikiminin yanı sıra karakteri ve toplumsal katkılardaki rolüyle de insanlar üzerinde derin bir etki bıraktığını kanıtlamaktadır. Kaşgar'da geçirdiği zaman zarfında, Mahdûm-ı Azam sadece bir âlim olarak değil, aynı zamanda toplumun manevî ve entelektüel gelişimine

---

gerçekleştirilir. Cehrî zikirin amacı, kişinin veya topluluğun dikkatini ve niyetini tamamen Allah'a yönlendirmesi ve bu sayede manevî bir huzur ve yakınlık hissetmesidir. Cehrî zikir, tasavvufî törenlerde ve zikir meclislerinde sıkça yer alır ve katılımcıların manevî bir birlik içinde olmalarını sağlamak için toplu bir şekilde yapılır. Bu tür zikir, katılımcıların kalplerini ve zihinlerini Allah'a daha fazla açmalarına ve O'nun varlığında dalmalarına yardımcı olmayı amaçlar. Cehrî zikir uygulaması, topluluk içinde bir dayanışma ve manevî atmosfer yaratırken, bireyin kendi içsel yolculuğunda da derinleşmesine olanak tanır. Bk. (Uygun, 2013: 44; Öngören, 2013: 409-412).

önemli katkılarda bulunan bir kişi olarak tarihe geçmiştir. Kâsânîyye Tarikatı, onun liderliğinde toplum üzerinde belirgin bir etkiye sahip olmuş ve bölgenin manevî yapısını yeniden biçimlendirmiştir. 1542 yılında vefat eden Mahdûm-ı Azam Hoca Ahmed el-Kâsânî, Semerkand yakınlarındaki Dehbid'e defnedilmiştir. Vefatından sonra dahi, Kâsânî'nin öğretileri ve tarikatın etkinlikleri, onun kurduğu manevî temellere dayanarak güçlü bir şekilde sürmüştür. Maverâünnehir bölgesindeki devlet törenleri ve resmî kabullerde Kâsânî ailesi ve tarikatın temsilcileri önemli roller üstlenmiş, bu da Mahdûm-ı Azam'ın bölge üzerindeki dinî ve toplumsal yaşama olan derin etkisini göstermektedir. Kurucusunun ölümünden yüzyıllar sonra bile, Kâsânîyye Tarikatı, Türkistan'da İslam mistisizminin canlı bir temsilcisi olarak varlığını korumuştur (Çelik, 2018: 53).

2. Dinî Miras ve Aile Bağları: Kâsânîyye Tarikatının Yayılışı

Tarihsel derinliği ve dinî önemi ile Nakşibendî Tarikatının Kâsânîyye kolunun kurucusu Mahdûm-ı Azam'ın yaşamı ve mirası, onun geniş ailesi üzerinden anlaşılmaktadır. Mahdûm-ı Azam, döneminin önde gelen dinî figürlerinden biri olarak, 13 oğlu ve dört eşi aracılığıyla büyük bir etki bırakmıştır. Tarihi belgelere ve yazmalara bakıldığında, Tezkire-i Azîzân gibi eserlerde Mahdûm-ı Azam'ın soy ağacı ve onun 13 oğlunun isimleri yer almaktadır. Bu oğullar; Hoca Muhammed Emin, Dost Hoca, Bahaüddin Hoca, Hazret-i Hoca İshak, Abdulhaluk Hoca, Sıddık Hoca, Hasan Hoca, ismi belirtilmeyen bir oğul, Muhammed Ali Hoca, Şeyhzade Hoca, Muhammed Hoca, Sultan İbrahim Hoca ve Abdullah Hoca olarak sıralanmaktadır. Bu çocuklar arasında Hoca Muhammed Emin, Dost Hoca, Bahaüddin Hoca, Hazret-i Hoca İshak gibi isimler öne çıkmıştır. Her biri kendi alanında önemli katkılarda bulunmuş ve Nakşibendî tarikatının yayılması ve gelişiminde belirgin roller oynamıştır. Mahdûm-ı Azam'ın çocukları arasında, bilgeliği ve maneviyatı ile tanınan Hazret-i Hoca İshak, "afitab berrak ve yegâne devran-ı bil afak Hazret-i kutbul aktab" olarak anılmıştır ki bu unvan, onun dönemindeki manevî yüceliğini ve liderliğini vurgulamaktadır (Keşkeri, 1988: 3-4; Baytur - Sıdık, 1999: 974). Tezkire-i Azîzân adlı eserde bu isimlere yer verilirken, farklı kaynaklarda Mahdûm-ı Azam'ın 14 oğlu olduğu ve bu oğullarına ek olarak Aralyan Hoca isminde bir oğlunun daha olduğu bilgisi bulunmaktadır (Öger, 2020: 51). Özellikle Muhammed Emin (İşan Kelan) ve Hoca İshak Veli, tarikatın liderliğini devralan ve onun öğretilerini farklı kollarla ilerleten ana figürler olarak öne çıkmaktadır. Bu iki isim dışında kalan diğer oğullar hakkında fazla bilgi bulunmaması, onların tarikat içindeki rollerinin bu iki kardeşin gölgesinde kaldığını göstermektedir. Mahdûm-ı Azam'ın dört eşi ve bu evliliklerden doğan çocukları hakkında sağlanan bilgiler, onun aile yapısının ve bu yapının tarikat üzerindeki etkisinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. İlk eşi Seyyid Yusuf'un kızından Muhammed Emin (İşan Kelan), Dost Hoca, Hoca Bahaüddin ve Hoca Abdülhalik; ikinci eşi Melike Kâsânî'den Hoca Muhammed ve Sultan İbrahim; üçüncü eşi Bibica Kaşkari'den Hoca İshak Veli doğmuştur (Kumru, 2016: 81; Kurban, 1995: 53).

Mahdûm-ı Azam ve onun 72 halifesi hakkındaki rivayetler, abartılı olabilir; ancak, Mahdûm-ı Azam'ın Türkistan genelinde ve özellikle Doğu Türkistan'da bıraktığı derin etki inkâr edilemez. Nakşibendî tarikatının serhalkası olarak nitelendirilen Mahdûm-ı Azam, hafî zikir pratiğini en yüksek dereceye taşıyarak dinî yaşamda önemli bir yenilik getirmiştir. Onun ve halifelerinin faaliyetleri, Yesevîyye ve Kübrevîyye tarikatlarının etkilerini zayıflatmış ve Nakşibendî öğretisinin yayılmasını sağlamıştır. Sadece dinî alanda değil, siyasî alanda da etkili olan Mahdûm-ı Azam, siyasî ve dinî faaliyetleri Nakşibendî ilkeleriyle bütünleştiren bir yaklaşım benimsemiştir. Bu strateji, tarikatın

sosyal ve siyasî arenada güçlenmesine olanak tanımış ve onun öğretilerinin daha geniş bir alana yayılmasına katkıda bulunmuştur. Mahdûm-ı Azam'ın liderliği altında, Nakşibendî tarikatı, dinî inançları ve siyasî idealleri arasında bir denge kurmayı başararak, etkisini sadece dinî çevrelerle sınırlı kalmayacak şekilde genişletmiştir (Algar, 2006: 337).

Mahdûm-ı Azam'ın talebesi olarak yetiştirilen Mevlânâ Lütfullah Çûstî, Dehbîdiyye ya da Kâsânîyye olarak tanınan tarikatın öncü halifelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Şeyhi Kâsânî'nin vefatının ardından Semerkand'a giden Çûstî, burada Kübrevî şeyhlerine yönelik sert eleştirilerde bulunmuş, bu durum şehirdeki bazı çevrelerin tepkisine neden olmuş ve sonucunda şehirden ayrılmak zorunda kalmıştır. Ardından kendi köyü Çûst'a dönerek ömrünün kalanını burada geçiren Mevlânâ Lütfullah'ın halifelerinden biri, Kâsânî'nin oğlu Hoca İshak Dehbîdî'dir. Hoca İshak, manevî yolculuğunu tamamladıktan sonra, Özbek Sultanı II. Abdullah Han'ın düşmanlığı sebebiyle Maverâünnehir'den ayrılarak Doğu Türkistan'a gitmiştir. Burada, özellikle Kırgızlar arasında İslam'ı yaymış, Çağatay Hanedanı'nın yönetimine aktif olarak katılmış ve hanedan mensubu Muhammed Han'ı müritleri arasına dâhil etmiştir. Yaklaşık 12 yıl bu bölgede kaldıktan sonra Semerkand'a geri dönen Hoca İshak, 1600 yılında vefat etmiş ve Dehbîd'de defnedilmiştir. Hoca İshak'ın Doğu Türkistan'daki faaliyetleri, tarikatın bu bölgedeki siyasî ve sosyal yapılar da önemli bir rol oynamasına yol açmıştır. Bu süreç, üç nesil sonra torunlarından Danyâl'ın yönetimi ele geçirmesi ile zirveye ulaşmıştır. Hoca İshak'a atfedilen bu tarikat koluna İshâkiyye veya Karatağlık Hocaları adı verilmiştir. Mevlânâ Lütfullah Çûstî ve Hoca İshak'ın yaşamları, tarikat liderlerinin bölgesel siyaset ve toplumsal yapılar üzerinde nasıl etkili olabileceğine ve İslam'ın yayılmasında önemli roller üstlenebileceğine dair değerli örnekler sunmaktadır (Algar, 2006: 337).

Mahdûm-ı Azam'ın büyük oğlu Muhammed Emîn (ö. 1598), Hoca Kelân olarak tanınmış ve Kâsânîyye tarikatının bir kolunu sürdürmüştür. Babası tarafından halife olarak tayin edilse de Muhammed Emîn, babasının bir diğer halifesi Muhammed İslâm Cûybârî'ye intisap etmiş, 22 yıl onun sohbetinde bulunmuş ve Dehbîd'de irşad faaliyetlerine başlamıştır. Sonrasında kendi oğlu Hoca Hâşim'i halife olarak atamıştır. Hoca Hâşim, kardeşi Hoca Muhammed Yûsuf ve Muhammed Hatîb Sîvincî gibi önemli isimleri yetiştirmiştir. Maverâünnehir'de etkili olamayan Hoca Yûsuf, Doğu Türkistan ve özellikle Çin'in Gansu bölgesinde tarikatı yayma ve nüfuz sahibi olma çabaları içinde olmuş, ancak siyasî faaliyetleri sonucu zehirlenerek 1653 yılında öldürülmüştür. Hoca Yûsuf'un ölümü üzerine, oğlu Hîdâyetullah Hoca (Âfâk Hoca), Gansu bölgesinden kaçarak 1671'de geri dönüş yapmış, ancak Gansu bölgesinde Ma Wu T'ai-yeh, Ma l-ch'ing, Pai-shihlo-li-ai-mini ve Ma Tai Pa Pa gibi üç önemli halifeyi yetiştirmiştir (Öger, 2020: 35).

Âfâk Hoca, babasının siyasî hürsünü devam ettirerek Budizm'e yeni giren Cungar Hanı Galdan ile dostane ilişkiler kurmuş ve akraba olan Karatağlık Hocalarına karşı bir tavır almıştır. Galdan Han'ın 1679'da Kaşgar'ı işgal edip saltanat merkezini Yarkend'den Kaşgar'a taşınmasıyla Âfâk Hoca, onun hizmetine girmiştir. Âfâk Hoca'nın torunları ve aile üyeleri 18. yüzyılın ortalarına kadar siyasî iktidarla sıkı ilişkileri sürdürmüştür. Kılıç Burhâneddin ve Hoca Cihân gibi aile mensupları, Doğu Türkistan'ın Tarım bölgesinde siyasî-dinî bir yönetim kurma girişimleri nedeniyle 1755 yılında tutuklanmış ve yaklaşık dört yıl sonra bölge tamamen Çinlilerin kontrolüne geçmiştir. Âfâk Hoca'ya atfedilen tarikat koluna Âfâkiyye veya Aktağlık Hocaları adı ile bilinmektedir. Bu kol da tıpkı Karatağlık Hocaları gibi uzun süre Çin iktidarına karşı direnişin öncülüğünü yapmıştır (Algar, 2006: 337).

Kâsânî'nin halifelerinden biri olan Muhammed İslâm Cûybârî, Cûybârîyye tarikatını özellikle Buhara ve çevresinde etkili kılmıştır. Bu tarikatta, soya dayalı bir şeyhlik yapısı geliştirilmiş, şeyhler kendilerini önemli bir mal varlığı ile güçlendirmiş ve Özbek sultanları Abdülaziz Han ve Abdullah Han ile yakın ilişkiler kurmuşlardır. 16. yüzyılın ortalarında Merv'e ve bir süre sonra İstanbul'a kadar yayılan Cûybârîyye, diğer Nakşibendî kollarının gölgesinde olmasına rağmen, İstanbul'da 19. yüzyılın başlarına kadar var olmayı sürdürmüştür. Tarikatın, Ubeydullah Ahrâr'dan sonra Kâsânî ile devam eden Türkistan'daki yaygın kollarında, tarikatın âdâb ve erkânında bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikler, tarikatın bazı kollarında Nakşibendî geleneğinin daha otantik bir biçimde devam ettirilmesiyle zıtlık oluşturmuştur. Cûybârîyye'nin gelişimi, tarikatın sosyal ve ekonomik gücünün yanı sıra siyasî nüfuzunu da göstermektedir. Bu nüfuz, şeyhlerin ve tarikat mensuplarının bölgesel hükümdarlarla kurduğu sıkı bağlarla pekiştirilmiştir. Cûybârîyye'nin Buhara ve çevresindeki etkinliği, tarikatın İslam dünyasında nasıl farklı şekillerde yayılabileceğinin ve etki edebileceğinin bir örneğini oluşturmuştur. Ayrıca, tarikatın İstanbul'a kadar ulaşması, Nakşibendî etkisinin sadece Türkistan ile sınırlı kalmadığını, Osmanlı İmparatorluğu gibi geniş bir coğrafyaya yayıldığını göstermektedir. Cûybârîyye'nin soya dayalı şeyhlik yapısı ve ekonomik güçlenmesi, tarikat içindeki liderlik ve yönetim biçimlerinin çeşitliliğini de ortaya koymaktadır (Algar, 2006: 337).

Mahdûm-ı Azam'ın Dost Muhammed Ahsîkesî ve Hord Azîzân Belhî adlı iki önemli halifesi, tarikatın yayılmasında önemli roller üstlenmiştir. Özellikle Hord Azîzân Belhî, tarikatın Belh'te yayılmasında önemli bir katkı sağlamıştır. Onun etkisi, İbn Yemîn olarak bilinen Mevlânâ Eke Şibirgânî ve Pâyende Muhammed Ahsîkesî gibi isimler aracılığıyla sürdürülmüştür. Belhî'nin silsilesi, Şibirgânî'den başlayarak Muhammed Arab Belhî, Seyyid Şerîf Mîr Kelân Belhî ve Ahmed en-Nahlî el-Mekki yoluyla Şam ve civarında tarikatın yayılmasını sağlamıştır. Pâyende Muhammed Ahsîkesî'nin yaşamı ve menkıbeleri, Bâki Muhammed Şikârî tarafından yazılan Makâmâtü'l-'ârifin adlı eserle günümüze ulaşmıştır. Ahsîkesî'nin halifelerinden biri olan Derviş Azîzân Gucdüvânî, Şah Saîd Pelengpûş Gucdüvânî'ye icazet vermiştir ve bu zincir Hindistan'da da faaliyet göstermiştir. Özbekler Tekkesi'nin kurucusu Şeyh Haydar Taşkendî, İstanbul Üsküdar'daki Bülbülderesi yakınlarında bu önemli merkezi kurarak, Şah Saîd Pelengpûş'un halifesi olarak hizmetlerini sürdürmüştür. Şeyh Haydar, Farsça ve Türkçe şiirler yazarak Resâ mahlasını kullanmış ve tekkede Mehmed Niyaz'ın postnişin olmasına kadar etkin bir dinî liderlik yapmıştır. Bu örnekler, Ahmed el-Kâsânî'nin halifelerinin, tarikatın Türkistan'dan Şam'a, Hindistan'a ve İstanbul'a kadar geniş bir coğrafyada etkili olmasında nasıl önemli roller oynadığını göstermektedir. Tarikatın bu yayılımı, dinî öğretilerin ve pratiklerin farklı kültürel ve coğrafi bağlamlarda nasıl uyarlandığını ve yaşatıldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, tarikat liderlerinin sosyal ve dinî etkilerinin, yerel topluluklar ve geniş İslam dünyası üzerinde derin izler bıraktığını ve dinî öğreti ile kültür arasında köprüler kurduğunu göstermektedir (Tosun, 2001b: 533).

3. İktidar Mücadelesi ve Dinî Liderlik: Hoca Mahdûm-ı Azam'ın Mirası Üzerindeki Çekişmeler

Dinî liderlik ve mirasın devri ile ilgili anlaşmazlıklar, sıkça toplumsal ve dinî grupların ayrışmasına yol açmıştır. Bu bağlamda, Hoca Mahdûm-ı Azam'ın vefatı sonrası yaşanan olaylar, Türkistan'ın dinî ve toplumsal yapısını şekillendiren önemli bir dönüm noktasıdır. Mahdûm-ı Azam, döneminin önde gelen dinî liderlerinden

biriydi ve ölümü, onun soyundan gelenler arasında önemli bir iktidar mücadelesine yol açmıştır. Bu mücadele, özellikle farklı annelerden doğan iki oğlu⁷ Muhammed Emin ve Muhammed İshak arasında belirginleşmiştir. Babalarının mirasını kimin devralacağı konusundaki anlaşmazlık, onları ve takipçilerini farklı yollara sürüklemiştir (Papas, 2005: 71).

Muhammed Emin ve müritleri, Akdağlı Hocalar Cemaati (Afakîyye, İşkîyye) olarak bilinirken, Muhammed İshak Velî ve müritleri ise Karadağlı Hocalar Cemaati (İshakîyye) olarak anılmaya başlamıştır. Akdağlı ve Karadağlı Hocalar Cemaati'nin kökenleri ve isimlendirmeleri, dönemin coğrafi ve sosyal dinamiklerini yansıtan çeşitli rivayetlere dayanmaktadır. İlk rivayet, her iki cemaatin de yaşadıkları coğrafya ve etkileşimde buldukları topluluklar nedeniyle bu isimleri aldığını öne sürmektedir. Buna göre, Karadağlılar Cemaati, Pamirlerdeki Karadağ Kırgızları arasında nüfuz sahibi olduğu için bu ismi almış, Akdağlılar Cemaati ise Artuş'un kuzeyindeki Akdağlarda yaşayan Kırgızlarla yakın ilişkiler kurduğu için benzer bir isimlendirmeye tabi tutulmuştur. İkinci rivayet, isimlendirmede kullanılan "tağ" kelimesinin aslında Arapça'daki "taki/takye/takke" kelimesinden türediğini ve "şapka" veya "başlık" anlamına geldiğini belirtir. Bu bağlamda, "Aktağlı" ve "Karatağlı" terimlerinin aslında "Ak Başlıklılar" ve "Kara Başlıklılar" anlamına geldiği düşünülebilir. Üçüncü rivayet ise, "dağ" anlamına gelen "tağ" kelimesinin "tuğ" olarak okunması gerektiğini ve dolayısıyla cemaatlerin "Aktuğlu" ve "Karatuğlu" olarak adlandırılması gerektiğini öne sürmektedir. Bu rivayetler, cemaatlerin isimlendirilmesinin sadece coğrafi değil, aynı zamanda kültürel ve dilsel özelliklere de dayandığını göstermektedir (Papas, 2005: 71; Çelik, 2018: 54 Dip. 13).

Hoca Muhammed İshak Velî ve Hoca Muhammed Emin arasındaki anlaşmazlık, babalarının vekilliği ve liderliğinin devri konusunda odaklanmıştır. Hoca İshak, babasının vefatı sonrası yaşanan iktidar mücadelesinden sonra, yaklaşık 1580 yılında Semerkand'dan ayrılarak Yarkend Hanlığında hizmetlerine devam etme kararı almıştır. Bu karar, o dönem Buhara Hanlığının lideri olan ve Cuybarî şeyhlerine yakınlığı ile bilinen II. Abdullah Han ile yaşadığı anlaşmazlıkların bir sonucu olarak görülmektedir. Yarkend'e varışı sonrasında, dönemin hükümdarı Abdülkerim Han tarafından karşılanan Hoca İshak, hanlık içerisinde önemli bir konuma sahip olmuş olsa da Han ile arasındaki ilişkilerin her zaman sağlıklı olduğunu söylemek zordur. Bu durum, Hoca İshak'ın yeni bir topluluk oluşturma ve etki alanını genişletme çabalarını daha da karmaşık hale getirmiştir (Çelik, 2018: 54).

Yarkend Hanlığı, Hoca Muhammed İshak Velî'nin varlığıyla yeni bir döneme giriş yaparken, bu bölge aslında tarikat ve cemaatlerin yabancısı olmayan bir yerd. Sultan Said Han'ın (1514-1533) kurucusu olduğu hanlıkta, tarikatların etkisi zaten 16. yüzyılın başlarından itibaren hissedilmiştir. Sultan Said Han döneminden başlayarak, hanlığın yönetim yapısında ve sosyal hayatında tarikatların rolü önemli ölçüde belirginleşmiştir (Duğlat, 2006: 561, 567-573). Bu durum, hanlığın ikinci hükümdarı Abdürreşid Han'ın (1533-1560) ölümüyle daha da belirginleşmiştir. Abdürreşid Han'ın yerine geçen oğlu Abdülkerim Han döneminde, Üveysîyye Tarikatı önemli bir rol oynamış ve bu tarikatın hanlık üzerindeki nüfuzu artmıştır (Papas, 2005: 32-33).

Abdülkerim Han'ın (1560-1591) hükümdarlığı sırasında, Yarkend Hanlığında İslam'ın ve tarikat etkilerinin güçlendiği bir dönem yaşanmıştır. Bu dönem, Türk-Moğol devlet geleneği ve töresinin İslamî prensiplerle harmanlandığı bir süreci işaret

7 Mahdum-ı Azam'ın, Bibi Kasañi, Bibi Necari, Bibi Kaşgarî ve Bibi Melik adındaki dört eşinden toplamda yedi kız ve on üç erkek çocuk dünyaya gelmiştir. Bk. (Papas, 2005: 38).

eder. Üveysiyye Tarikatı'nın bu dönemdeki etkisi, hanlığın sosyal ve dinî yapısında derin izler bırakmıştır. Tarikatın nüfuzu, Abdülkerim Han'ın İslamî uygulamalara daha fazla yer vermesinin ve hanlıkta bir İslamlaşma sürecinin hız kazanmasının önünü açmıştır. Bu süreçte, tarikatlar ve dinî cemaatler, Yarkend Hanlığının dinî ve sosyal yaşamında daha belirgin bir rol oynamaya başlamıştır. Hoca Muhammed İshak Velî'nin Yarkend Hanlığına gelişiyile birlikte, bu süreç daha da ivme kazanarak, hanlığın dinî ve kültürel yapısında önemli değişikliklere yol açmıştır.

Hoca İshak Velî'nin Yarkend bölgesine gelişi, yerel tarikatlar ve dinî gruplar arasında belirgin bir rahatsızlık yaratmıştır. Zira Hoca İshak Velî'nin varlığı, bu grupların geleneksel çıkarlarının zarar görebileceği bir endişeyi beraberinde getirmiştir. Bu endişelerin temelinde, Hoca İshak Velî'nin, dinî ve sosyal anlamda etkileyici bir figür olması ve onun varlığının mevcut dinî dengeleri sarsabilecek potansiyelinden kaynaklanmaktadır. Öte yandan, Hoca İshak Velî'nin, Yarkend Hanı Abdülkerim Han ile olan ilişkileri de onun hanlıkta yaşayacağı zorlukların başlangıcını işaret etmiştir. Han ile yapılması planlanan bir görüşmenin Hoca İshak tarafından sürekli olarak ertelenmesi, Han'ın sabrını taşımış ve sonuç olarak Hoca İshak Velî, Hoten bölgesine sürülmüştür. Hoten'e sürgün edilen Hoca İshak Velî, burada da önemli etkiler bırakmayı sürdürmüştür. Han'ın kardeşi Kureyş Sultan ile olan ilişkileri, onun Yarkend Hanlığındaki dinî ve sosyal konumunu daha da pekiştirmiştir. Kureyş Sultan'ı kendisine mürit olarak kazanmış ve onun aracılığıyla irşad faaliyetlerini genişletmiştir. Ancak Kureyş Sultan'ın zaman zaman sergilediği uygunsuz ve asi tavırlar, Yarkend Hanı Abdülkerim Han'ın dikkatini çekmiş ve Hoca İshak Velî'ye karşı tekrar harekete geçmesine sebep olmuştur. Bu durum, Hoca İshak Velî'nin hanlıkta karşılaştığı zorlukların sadece dinî ve sosyal çevrelerle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda politik çekişmeler ve kişisel husumetlerin de onun faaliyetlerini etkilediğini göstermektedir (Çelik, 2018: 55).

Hoca İshak Velî, Hoten'de karşılaştığı zorlukların ardından, yeni bir başlangıç yapma niyetiyle Aksu'ya doğru yola çıkmıştır. Bu seyahati, onu Abdülkerim Han'ın bir diğer kardeşi olan Muhammed Sultan'ın yanına götürmüştür. Hoca İshak Velî, burada Muhammed Sultan'ı kendi müridi yapmayı başararak, onun himayesinde kalmış ve bir süre sonra bölgede bir zaviye kurmuştur. Bu zaviye, kısa sürede Hoca'nın dinî öğretilerinin yayılması için bir merkez haline gelmiştir. Hoca İshak Velî en yetenekli halifelerinden biri olan Şutur Halife'yi Turfan bölgesine gönderilmiş ve dinî etkisini daha da genişletmiştir. Bu stratejik hamleler, Yarkend Hanlığı içerisinde ve çevresinde Hoca İshak Velî'nin hızla tanınmasını ve takipçi kazanmasını sağlamıştır. Hoca İshak Velî'nin çabaları, sadece hanlık sınırları içinde kalmayıp, Kırgız ve Moğol toplulukları arasında da İslam dininin yayılmasına yönelik olmuştur. Bu kapsamda, bölgede bulunan bazı tapınakları yıktırarak, binlerce kişinin İslam dinini kabul etmesine ön ayak olmuştur (Fletcher, 1995: 170; Papas, 2005: 46)⁸. Ancak bu süreçte, Hoca İshak Velî'nin, hanlık tahtına talip olabileceğine dair söylentiler yayılmış, bu durum hanlıkta bazı gerilimlere yol açmıştır. Abdülkerim Han, bu söylentiler üzerine Hoca İshak Velî'ye hanlıktan ayrılmasını emretmiştir (Liangtao, 1999: 169). Bu olay, Hoca'nın Yarkend Hanlığındaki 12 yıllık döneminin sona ermesine ve Semerkand'a dönmesine neden olmuştur.

8 Yine de bu rakamlar abartı içerebilir. Onun halifelerinden biri olan Molla Hikmeti, ibadet yerlerinin sayısını sekiz, Müslüman olan Kırgız ve Kalmuk sayısını ise 18.000 olarak aktarır. Kırgız ve Kalmukları İslam'a dönüştürme çabaları, menkıbelerle süslü diğer girişimleri de içermektedir. Bunlardan biri için bk. (Deweese, 1994: 251; Papas, 2005: 47-48).

Hoca İshak Velî'nin Yarkend Hanlığından ayrılması, onun bıraktığı mirasın sonu anlamına gelmez. Ayrılmadan önce, hanlığın çeşitli bölgelerine halifelerini yerleştirerek, dinî ve siyasî etkisinin devamını sağlamak için önemli adımlar atmıştır. Bu stratejik hamle, Muhammed Han'ın 1591 yılında tahta çıkmasını kolaylaştırmış ve daha sonra yaşanan Özbek işgaline karşı hanlığı korumada kritik bir rol oynamıştır. Hoca İshak Velî'nin, Şutur Halife ve diğer müritleri aracılığıyla sağladığı destek, işgalin başarısızlıkla sonuçlanmasında önemli bir etken olmuştur. Bu olaylar, Hoca İshak Velî'nin Yarkend Hanlığı üzerinde derin ve kalıcı bir etki bıraktığını göstermektedir (Çelik, 2018: 55-56).

Muhammed Han'ın, Karadağlı Hocalar Cemaati'nin müşidi Hoca Muhammed İshak Velî'ye olan derin saygısı ve desteği, hanlığın dinî ve kültürel yapısında önemli bir dönüm noktasının yaşanmasına neden olmuştur. Muhammed Han, hanlığın manevî ve dinî liderliği için Hoca Muhammed İshak Velî'yi davet etse de Hoca'nın kendisi bu daveti kabul etmeyerek farklı bir yol teklif etmiştir. Hoca, hanlığın manevî rehberliğini sağlamak ve dinî öğretileri yaymak amacıyla, 64 halifesini (Çelik, 2018: 56) ve henüz yedi (veya 11) yaşında olan oğlu Şadî Hoca'yı (Muhammed Yahya Hoca, ö. 1645) hanlığa göndermeyi önermiştir (Liangtao, 1999: 170; Papas, 2005: 59-60). Bu öneri, hanlıkta dinî ve manevî bir liderlik boşluğunu dolduracak, aynı zamanda Hoca Muhammed İshak Velî'nin öğretilerinin hanlığa yayılmasını sağlayacak bir yöntem olarak görülmüştür. Han'ın bu teklifi kabul etmesiyle birlikte, Hoca'nın oğlu ve halifeleri hanlığa varmış, bu yeni düzenleme hanlıkta dinî ve kültürel bir yenilenin önün açmıştır. Hoca Muhammed İshak Velî'nin 30 Eylül 1599 tarihinde vefatı (Çelik, 2018: 56), onun fiziksel varlığının sona ermesi anlamına gelmekle birlikte, bıraktığı miras ve etki açısından son değildir. Hoca'nın oğlu Şadî Hoca ve halifelerinin hanlığa yerleşmesi, onun dinî öğretilerinin ve manevî liderliğinin hanlığın kültürel ve dinî yapısında kalıcı bir iz bıraktığı gibi hanlığın manevî yapısını da güçlendirmiştir. Bunun yanı sıra, Hoca Muhammed İshak Velî'nin öğretilerinin daha geniş bir coğrafyada yayılmasına ve etkili olmasına da olanak sağlamıştır.

4. Yarkend Hanlığında Dinî ve Siyasî Liderlik: Akdağlı ve Karadağlı Cemaatleri Arasındaki Sürtüşmelerin Sosyal Yapıya Etkileri

Karadağlı Hocalar Cemaati'nin müşidi Hoca Muhammed İshak Velî'nin vefatı, cemaat içinde önemli bir değişime yol açmıştır. Bu vakit zarfında, cemaatin müşidliği Hoca Muhammed İshak Velî'nin genç yaşta olan oğlu Hoca Şadî'ye (Muhammed Yahya) geçmiştir. Ancak, Hoca Şadî'nin henüz genç ve tecrübesiz olması nedeniyle Muhammed İshak Velî'nin tecrübeli ve kıdemli halifesi Şutur Halife, onun adına niyabet⁹ görevini üstlenmiştir (Çelik, 2018: 56). Bu geçiş süreci hem cemaatin içyapısında hem de dış ilişkilerinde çeşitli düzenlemeleri beraberinde getirmiştir. Özellikle, Muhammed Han'ın Hoca Şadî'ye hanlıkta geniş imkânlar ve araziler tahsis etmesi, yeni müşidin konumunu güçlendirmiş ve cemaatinin geleceği üzerinde etkili bir rol oynamasını sağlamıştır. İlerleyen dönemlerde, Şutur Halife'nin davranışlarından rahatsız olan Hoca Şadî, kısa bir süreliğine gittiği Semerkand'a iken Şutur Halife 84 yaşında hayatını kaybetmiş (Çelik, 2018: 56) ve bu olay Hoca Şadî'nin cemaati üzerinde tam anlamıyla kontrol sağlamasının önünü açmıştır. Hoca Şadî'nin liderliği altında cemaat daha organize bir yapıya kavuşmuş ve içerisindeki mevcut çatışmalar

9 "Sözlükte 'bir hususta başkasının yerine geçmek, onun adına hareket etmek' anlamına gelen niyâbet kelimesi fıkıh terimi olarak hukukî konularda başkası adına ve/veya hesabına iş görmeyi, ibadet konularında başkasının yerine bazı dinî vebibeleri eda etmeyi ifade eder." Bk. (Aybakan, 2007: 161).

sona ermiştir. Bu gelişmeler, cemaatin birlik ve beraberliğini güçlendirirken, Hoca Şadi'nin lider olarak otoritesini de pekiştirmiştir.

Hoca Şadi, hanlıktaki siyasî meselelere de aktif bir şekilde katılım göstererek, Yarkend Hanlığının siyasî yapısında belirgin bir etki yaratmıştır. 1619 yılında I. Abdullatif Han'ın (Apak Han) tahta çıkışında önemli bir destekçi olarak yer almıştır. Abdullatif Han döneminde, üst düzey hanlık bürokratlarının atanmasında başrol oynamış ve hanlığın iç ve dış seferlerinde cemaatinin müridlerini asker olarak ordusuna dâhil etmiştir. Bu stratejik hamleler, hanlıkta Hoca Şadi'nin ve cemaatinin nüfuzunu artırmış ve hanlığın askerî gücüne önemli katkılar sağlamıştır. Hoca Şadi'nin siyasî manevraları, hanlığın Turfan bölgesi valisiyken, dönemin hükümdarı Sultan Ahmed Han'a karşı isyan eden Abdullah Sultan'ın tahtı ele geçirmesine önemli destek vermekle sınırlı kalmamış (Çelik, 2018: 56-57), Buhara Hanlığından yardım alan Sultan Ahmed Han'ın Andican'da öldürülmesinde de rol oynamıştır (Papaz, 2005: 62).

Yarkend Hanlığında yaşanan gelişmeler, Maverâünnehir bölgesindeki irşad faaliyetlerini de yakından etkilemiştir. İrşad faaliyetlerinin öncüsü olarak kabul edilen Mahdûm-ı Azam'ın ailesi, bölgedeki dinî ve sosyal yapıya önemli katkılarda bulunmuştur. Mahdûm-ı Azam'ın büyük oğlu ve Akdağlı Cemaatinin mürşidi Muhammed Emin, 1597 veya 1598 yılında hayatını kaybetmiş (Schwarz, 1976: 273) ve onun yerine en büyük oğlu Haşim Dehbidî, Akdağlı Cemaatinin mürşidliğini devralmıştır (Öger, 2020: 66). Haşim Dehbidî'nin mürşidliği altında irşad faaliyetleri devam ettirilmiş ve bölgedeki dinî yaşama katkılar sağlanmıştır. Aynı zamanda, Haşim Dehbidî'nin kardeşi Muhammed Yusuf'un da önemli bir rol oynadığı bir zaman dilimidir. Muhammed Yusuf, ağabeyi Haşim Dehbidî'den aldığı icazet ile 1620 yılında Yarkend Hanlığına gitmiş ve burada, özellikle Kaşgar yakınlarındaki Artuş'ta bulunan Satuk Buğra Han türbesini ziyaret ederek, bölgedeki dinî ve kültürel mirasa olan bağlılığını göstermiştir (Çelik, 2018: 57).

Muhammed Yusuf'un Yarkend Hanlığına gelişi, bölgedeki dinî dinamikleri önemli ölçüde etkilemiş ve Mahdûm-ı Azam'ın iki oğlunun kurduğu Akdağlı ve Karadağlı Cemaatleri arasındaki rekabet bu defa Mahdûm-ı Azam'ın torunları üzerinden yeniden alevlenmiştir. Bu rekabet, 1622 yılında, bu iki dinî cemaatin müritleri arasında çatışmalara yol açmıştır. Bu çatışmaların sonucunda, Akdağlı Hocalar Cemaati'nin halifelerinden Muhammed Yusuf, Kaşgar'ı terk ederek hanlığın merkezinden uzak olan Kumul (Hami) şehrine gitmek zorunda kalmıştır (Hamut, 2011: 36-37). Ancak Muhammed Yusuf, bu yeni yerleşim yerinde de aktif bir şekilde çalışmalarına devam etmiş ve mürid kitlesini genişletmiştir. Aynı zamanda, bölgenin önde gelen sufilerinden Seyyid Celal Kaşgarî ile kurduğu ilişkiler neticesinde, yerel dinî ve sosyal yaşama daha da derinlemesine nüfuz etmiş ve Seyyid Celal'in kızı Züleyha Begim ile evlenmiştir. Bu evlilik hem aile bağlarını güçlendirmiş hem de Muhammed Yusuf'un bölgedeki etkisini ve saygınlığını artırmıştır (Çelik, 2018: 57).

Akdağlı Cemaatinin mürşidi Muhammed Yusuf, 10 yıllık bir Kumul yaşantısının ardından, Turfan Valisi Abdullah Sultan'ın Yarkend Hanlığı tahtını ele geçirme girişimini yakından takip etme kararı almış ve bu amaçla 1638 yılında Kaşgar'a seyahat etmiştir. Bu yolculuğa, eşi Züleyha Begim'den olan 12 yaşındaki oğlu Hîdâyetullah (daha sonra Afak Hoca olarak bilinecektir, 1626-1694) da eşlik etmiştir¹⁰. Bölgede,

10 Bu çocuk, gelecekte Afak Hoca olarak tanınacaktır. Muhammed Yusuf'un bu çocuktan başka iki erkek evladı daha bulunmaktadır: İnayetullah veya Kerametullah Hoca (1696 yılında vefat etmiş) ve Kinaatullah veya Mümin Hoca (1700 yılında vefat etmiş). Bk. (Çelik, 2018: 57 Dip. 31).

at sırtında gerçekleştirdiği köy köy ziyaretlerle, kısa sürede popüler bir figür haline gelen Muhammed Yusuf, şehrin valisi Abdullah Han'ın oğlu Yolbars Sultan'ın da dinî rehberi olmuş ve bu sayede onunla olan ilişkilerini derinleştirmiştir. Muhammed Yusuf'un etkisi, Karadağlı Hocalar Cemaati'nden olmasına rağmen Abdullah Han tarafından da kabul görmüştür. Han, onu dışlamamak ya da karşısına almamak için özen göstermiştir (Papas, 2005: 69; Liangtao, 1999: 209-210).

Karadağlı Cemaatinin mürşidi Şadî Hoca, nüfuzunun azaldığını hissettiğinde harekete geçse de bu çabası yeterli olmamış ve 1645 yılında 63 yaşında vefat etmiştir. Şadî Hoca'nın ölümü, iki grup arasındaki ihtilafı sona erdirmek yerine, daha da derinleştirmiştir. Bu süreçte, Akdağlı ve Karadağlı Hocalar Cemaati arasındaki uzlaşmazlık, Akdağlı Cemaatinin mürşidi Muhammed Yusuf'un irşadlığında birleştirme veya bir grubu diğerinin içinde eritme çabalarına rağmen, çözülemez bir noktaya ulaşmıştır. Muhammed Yusuf, Kaşgar'dan Yarkend'e bir ziyaret gerçekleştirerek, Şadî Hoca'nın türbesinde dua etmek istemiş; ancak bu girişimi, Karadağlı Hocalar Cemaati'nin müritleri tarafından şiddetle karşılanmış ve baskılar sonucu bu düşüncesinden vazgeçirilmeye çalışılmıştır. Akdağlı Cemaatinin mürşidi Muhammed Yusuf'un inancından vazgeçmeyerek devam ettirdiği yolculuğu, trajik bir sonla bitmiştir. 1653 yılında, ziyaret için çıktığı bu yolculuk sırasında vefat etmiş ve bu vefatın, Karadağlı Hocalar Cemaati'nin müritleri tarafından planlanmış bir suikast sonucu olduğu düşünülmektedir. Bu olay, iki cemaat arasındaki ilişkileri daha da gerilimli ve çözümsüz bir hale getirmiştir. Akdağlı ve Karadağlı Hocalar Cemaati arasındaki bu derin ayrılık ve çatışma, bölgenin sosyal ve dinî yapısında uzun süreli etkiler bırakmış, uzlaşma arayışlarına rağmen iki grup arasındaki anlaşmazlıkları kalıcı hale getirmiştir. Muhammed Yusuf'un çabaları, iki cemaatin birleştirilmesi adına önemli bir adım olmasına karşın, bu çabaların sonuçları iki cemaat arasındaki bölünmeyi daha da pekiştirmiş ve çözülemeyen sorunlar bırakmıştır (Keşkeri, 1988: 46; Liangtao, 1999: 210; Papas, 2005: 70)¹¹.

5. Afak Hoca ve Yarkend Hanlığı: Dinî Liderlikten Siyasal Manevralara

Yarkend Hanı Abdullah Han'ın vefatı, ardında derin bir iktidar boşluğu bırakmış ve bu boşluk, hemen hemen aynı zamanda bir aile içi çekişmeyi ve iki önemli dinî cemaat arasındaki rekabetin daha da kızışmasını beraberinde getirmiştir. Abdullah Han'ın oğlu Yolbars ve kardeşi İsmail arasındaki taht kavgası, bu çekişmenin merkezinde yer almıştır. Akdağlı ve Karadağlı Hocalar olarak bilinen iki cemaat, bu mücadelede karşıt tarafları destekleyerek kendi etki alanlarını genişletme peşinde koşmuşlardır. Yolbars, Akdağlı Hocaların desteğini alırken, İsmail ise Karadağlı Hocaların desteğini almıştır. Bu dönemin sonunda, Akdağlı Hocaların desteklediği Yolbars, hanlık mücadelesini kazanarak 1667'den 1670'e kadar hüküm sürmüştür, bu süreçte Akdağlı Hocalar hem siyasî hem de dinî anlamda bölgede önemli bir güç merkezi haline gelmiştir. Akdağlı Hocaların güçlenmesine karşın Karadağlı Hocalar Cemaati, büyük zorluklar ve baskılarla karşı karşıya kalmıştır. 1670 yılı, Yolbars Han'ın öldürülmesi ve bu olayın ardından hanlık tahtı için yeni bir mücadelenin başlamasına neden olmuştur. Yolbars'ın ölümünden sonra tahta geçmek isteyen ve Karadağlı Hocaların desteğini alan İsmail Sultan, Akdağlı Hocaların mürşidi Afak Hoca'nın liderliğindeki güçlü bir muhalefetle karşı karşıya kalmıştır. Bu mücadele, sonuçta İsmail'in hanlık tahtına çıkmasıyla son bulmuş ve İsmail, 1670'ten 1680'e kadar hüküm sürmüştür. Bu

11 Başka bir iddiaya göre ise Muhammed Yusuf, Karadağlı Hocalar Cemaati'nin müritleri tarafından zehirlenerek öldürülmüştür. Bk. (Hamut, 2011: 37).

süreç, bölgedeki dinî ve siyasî dengeler üzerinde derin etkiler bırakmış, Akdağlı ve Karadağlı Hocalar arasındaki çekişme ve rekabet, hanedan içi iktidar mücadeleleriyle iç içe geçmiş bir hal almıştır (Çuras, 1989: 202; Liangtao, 1999: 218).

1670 yılının Mart ayında, Karadağlı Hocalar Cemaati'nin desteğini arkasına alan İsmail Han'ın Yarkend Hanlığının tahtına çıkışı, Akdağlı Hocalar ve onların mürsidi Afak Hoca için zorlu bir dönemin başlangıcını işaret etmiştir. İsmail Han ile kurduğu başlangıçtaki olumlu ilişkilere rağmen, Afak Hoca'nın hanlıktan aldığı destekle cemaatini daha da güçlendirmek adına öne sürdüğü talepler, mevcut siyasî dengeleri altüst etme potansiyeline sahipti. Afak Hoca, müritlerine yönelik vergi muafiyetleri, hanlık arazilerinden pay verilmesi, askerî ve ticarî yükümlülüklerden muafiyet gibi ayrıcalıklar talep etmiş, bu taleplerle sadece kendi cemaatini güçlendirmeyi değil, aynı zamanda Karadağlı Hocalar Cemaati üzerinde bir üstünlük kurmayı amaçlamıştır. Ancak bu talepler, Afak Hoca'nın hanlıktaki etkisini aşan ve İsmail Han'ın yönetimi altındaki siyasî dengeyi tehdit eden boyutlardaydı (Çelik, 2018: 59 Dip. 35).

İsmail Han'ın oğlu Babak Sultan'ı 1670 yılında Akdağlı Hocaların etkin olduğu Kaşgar şehrine vali olarak ataması (Schwarz, 1976: 276), İsmail Han'ın Afak Hoca ve onun cemaatine karşı aldığı tedbirlerin bir parçasıdır. Bu hamle, hanlık içindeki güç dengesini yeniden şekillendirmeyi ve Afak Hoca'nın taleplerine bir sınır çizmeyi amaçlamıştır (Papas, 2005: 86). Nihayetinde İsmail Han, Afak Hoca'yı hanlıktan uzaklaştırarak onu sürgüne göndermiştir. Afak Hoca'nın 10 yıllık sürgün hayatı, Bedeşan, Keşmir, Vahan, Fergana, Tibet ve Çin gibi çeşitli yerlerde geçmiş ve bu süre zarfında olağanüstü bir diplomasi becerisi sergileyerek, Yarkend Hanlığı üzerindeki hak iddiasını muhataplarına kabul ettirmeye çalışmıştır. Ancak bu çabaları, bölgenin siyasî tarihinde derin izler bırakacak ve Türklerin Doğu Türkistan'da bağımsızlıklarını kaybetmelerine yol açacak süreçlerin başlangıcını oluşturmuştur. Afak Hoca'nın faaliyetleri, bölge üzerinde hâkimiyet kurma peşinde olan Moğol Cungarlar (Oryatlar) ve Mançu (Qing/Ch'ing) Hanedanı yönetimindeki Çin gibi dönemin süper güçlerinin harekete geçmesine neden olmuştur. Bu süreç, Yarkend Hanlığının tarih sahnesinden silinmesine ve bölgenin büyük güçler arasında paylaşılmasına yol açarken, Doğu Türkistan'da Türklerin bağımsızlık mücadelesinin zayıflamasına sebep olmuştur. Afak Hoca'nın girişimleri, kısa vadeli kişisel ve cemaati lehine kazanımlar sağlasa da uzun vadeli bölgesel sonuçlar açısından bakıldığında, derin ve olumsuz etkiler bırakmıştır (Papas, 2005: 76).

Afak Hoca'nın, Ladakh üzerinden Tibet'in başkenti Lhasa'ya gerçekleştirdiği yolculuk, dönemin siyasî ve dinî dinamikleri içinde önemli bir hamledir. Bu dönemde, Tibet Budizm'i, özellikle Batı Moğolları arasında yükselen bir güç olarak kendini göstermekteydi. Batı Moğolları, yani Cungarlar, bu dinî akımın etkisi altında kalmış ve böylece bölgede Budizm'in siyasî manada önemi artmıştır (Çelik, 2018: 59). Afak Hoca'nın Lhasa'daki V. Dalay Lama ile gerçekleştirdiği görüşme, sadece bir dinî liderler buluşması olmanın ötesinde, stratejik bir diplomatik ilişkinin başlangıcıdır. Hoca'nın etkileyici konuşması ve kendisine atfedilen "kerametler", Dalay Lama ve huzurundakiler üzerinde derin bir iz bırakmış, böylece onun mücadelesine dair bir destek ve hayranlık uyandırmıştır. Afak Hoca'nın, Dalay Lama'dan aldığı yanıt ve sonrasında Cungar Hanı Galdan Boşoktu Han'a iletmek üzere verilen mektup, bu diplomatik misyonun bir sonraki aşamasını teşkil etmiştir. Dalay Lama'nın, Afak Hoca için Cungar Hanına yazdığı mektupta, Hoca'nın saygıdeğer bir kişi olduğu, Yarkend ve Kaşgar'daki Müslümanların lideri olarak görev yaptığı, ancak İsmail Han tarafından tahttan indirilip sürgüne gönderildiği belirtilmiştir. Dalay Lama'nın bu mektubu, Afak Hoca'nın yurdu için destek talebinde bulunmakta ve Cungar Hanından,

Hoca'nın ülkesini geri alması için askerî müdahalede bulunmasını istemektedir. Bu talep, dönemin siyasî ve dinî liderleri arasında önemli bir iş birliğinin ve etkileşimin bölgesel güç dengeleri açısından önemini göstermektedir (Keşkeri, 1988: 48-49; Hamut, 2011: 38).

Mektubu teslim alan Afak Hoca'nın Cungar topraklarına doğru yaptığı seyahat, büyük bir diplomatik hamlenin başlangıcı olarak kayıtlara geçmiştir. Yarkend Hanlığının kaderini değiştirecek bu yolculuk, onu Galdan Han'ın huzuruna çıkarmıştır. Afak Hoca, bu buluşmada, Yarkend Hanlığını ele geçirme konusunda Galdan Han'dan yardım istemiştir. Bu istek, Galdan Han'ın uzun süredir kafasında şekillenen planlarla kusursuz bir uyum sergilemiştir. Galdan Han, 1671 yılında Cungarların lideri olduktan sonra, Tanrı Dağları'nın kuzeyindeki siyasî birlik ve istikrarı sağlamış, bu başarısıyla Dalay Lama'dan "Han" unvanını almıştır. Bu, Esen Han'ın zamanından (1440-1455) bu yana hiçbir Cungar liderine nasip olmamış bir onurdur (Ma Dazheng, 2003: 193).

Galdan Han için Afak Hoca'nın önerisi, planlarının bir sonraki aşaması için gerekli motivasyonu ve fırsatı sunmuştur. Galdan Han'ın liderliğindeki 12 bin kişilik ordu, Yarkend Hanlığı üzerine bir sefere çıkmıştır. Bu askerî harekât, Akdağlı Hocalar Cemaati'nin müritlerinin desteğiyle güçlenmiştir. 1679 yılında Kumul ve Turfan'ın fethedilmesiyle başlayan bu süreç, 1680 yılında Kaşgar, Yarkend ve Hoten'in de zorlanmadan ele geçirilmesiyle devam etmiştir. Bu başarılarla Yarkend Hanlığı, Cungarların himayesine girmiştir. İsmail Han'ın oğlu Babak Sultan ve komutanlarından İvaz Bey'in gösterdiği direniş, Galdan Han'ın kararlı ilerleyişini durduramamıştır. Galdan, ilk iş olarak İsmail Han'ı tahttan indirmiş ve onu ailesiyle birlikte İli'ye (Gulca) sürgün etmiştir (Keşkeri, 1988: 50; Papas, 2005: 127-128; Miyawaki, 2003: 149). Bu hamle, Galdan Han'ın bölgedeki egemenliğini pekiştirmiş ve onun stratejik üstünlüğünü net bir şekilde ortaya koymuştur. Galdan Han'ın Yarkend Hanlığını fethi, bölgesel güç dengelerini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu fetih, onun Tarım Havzası üzerindeki hâkimiyetini genişletmesine olanak tanımış ve Cungarların bölgedeki etkisini artırmıştır. Bu gelişmeler, bölge üzerindeki etki alanlarının yeniden şekillenmesine yol açmış ve komşu devletlerarasındaki ilişkilerde yeni dinamiklerin oluşmasına sebep olmuştur. Galdan Han'ın stratejik hamleleri hem askerî başarıları hem de diplomatik manevralarıyla bölgenin tarihinde yeni bir sayfa açmıştır.

Tarih boyunca pek çok hükümdar, taht kavgaları ve iktidar mücadeleleriyle anılmıştır. Bu mücadelelerden biri de "Tarih-i Kaşgar" adlı eserde detaylı bir şekilde anlatılan İsmail Han'ın hükümdarlığı ve ardından yaşanan olaylardır. İsmail Han, yaklaşık 12 yıl süren bir hükümdarlık döneminden sonra 56 yaşında hayatını kaybetmiştir. Hanın ölümü, o dönemde Kumul'da bulunan kardeşi Baba Sultan'ın oğlu Abdürreşid Sultan'ın Turfan'da han ilan edilmesiyle sonuçlanmıştır. Abdürreşid Sultan'ın bu adımı, aynı zamanda Karaşehir'de (Çalış) bulunan diğer bir kardeş Muhammed Emin Sultan'ı da harekete geçirmiş ve iki kardeş arasında taht için bir mücadele başlamıştır. Bu çekişme, dönemin güçlü isimlerinden Cungarların lideri Galdan'ın Abdürreşid'in yanında yer almasıyla yeni bir boyut kazanmış, bu destek Muhammed Emin Sultan'ın yenilgisine ve Abdürreşid'in "II. Abdürreşid" olarak hanlığın başına geçmesi ile sonuçlanmıştır (Çelik, 2013: 217). İsmail Han'ın vefatının ardından yaşanan bu olaylar, bölgede yeni bir siyasî yapılanmanın işaretlerini taşımaktadır. Abdürreşid Sultan'ın Han ilan edilmesi ve ardından kardeşi ile aralarında yaşanan iktidar mücadelesi, o dönemdeki siyasî dengelerin ne kadar kırılğan olduğunu göstermektedir. Abdürreşid'in tahta çıkışı, aynı zamanda bölgesel güç dengelerini de etkilemiş, Cungarların lideri Galdan'ın olaylara müdahalesiyle muharebenin seyri değişmiştir. Galdan'ın desteğini arkasına alan Abdürreşid, kardeşi

Muhammed Emin Sultan'ı mağlup ederek hanlık tahtına oturmuş, böylece hanlığın lideri olarak yeni bir dönemi başlatmıştır. Ancak, bu zafer, hanlığın bağımsızlığının bir ölçüde kaybedilmesine ve Cungar Hanlığının etki alanına girmesine neden olmuştur.

II. Abdürreşid Han'ın Yarkend Hanlığının başına geçişi, tarih sahnesinde önemli bir dönemin habercisiydi. Ancak bu değişim, herkes tarafından olumlu karşılanmamıştır. Özellikle Afak Hoca için bu durum beklentilerinin suya düşmesi anlamına geliyordu. Kendisi de benzer bir makam umudu içindeyken, Cungar Hanı Galdan'ın Yarkend tahtını Abdürreşid Han'a teslim etmesi, onun için hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştır. Bu yeni liderlik döneminin başlamasıyla Afak Hoca'nın hanlık içindeki konumu giderek zorlaşmıştır. Yeni han ile arasındaki anlaşmazlıklar, onun hanlıktan ayrılmasına sebep olmuştur (Akımuşkına, 2001: 92). Bu süreçte, Abdürreşid Han'ın Yarkend kadılığına atadığı Molla Abdullah, Afak Hoca'ya karşı oldukça sert bir tutum sergilemiştir. Onun nüfuzunu yok etmeye yönelik her fırsatı değerlendiren Molla Abdullah, Afak Hoca'yı düzenbazlıkla dahi suçlamıştır. Ancak bu durum, beklenmedik bir gelişmeyle değişmiştir. Afak Hoca'nın bir keramet göstermesi, Molla Abdullah'ın ona olan tavır ve muamelesini kökten değiştirmiştir. Bu olay, Molla Abdullah'ın Afak Hoca'nın müridi olmasına kadar varmıştır (Bellew, 1875: 70). Bu tür olaylar, II. Abdürreşid Han'ın hanlığı üzerindeki etkisini zayıflatmış ve hanlığın karşılaştığı iç sorunlar nedeniyle yönetimi uzun sürmemiştir. Nitekim 1682 yılında çıkan bir isyan, II. Abdürreşid Han'ı tahtı terk etmeye ve Galdan'ın yanına sığınmaya zorlamıştır (Liangtao, 1999: 223, 225; Akımuşkına, 2001: 93). Ancak, bu sığınma umduğu güvenliği sağlamamış, zira Cungar Hanı tarafından hapse atılmıştır. Bu dramatik gelişmelerin ardından, Yarkend'in başkentinde tahta Abdürreşid Han'ın kardeşi Muhammed Emin¹² çıkmıştır. Muhammed Emin'in tahta çıkışı (1682-1694), yeni bir dönemin başlangıcı olsa da bu dönem de kendi içinde çeşitli zorluklar ve mücadeleler barındırır.

Yarkend Hanlığının tarih sahnesindeki varlığı, Muhammed Emin Han'ın liderliği altında yeni bir döneme girmiştir. Hanlığın iç ve dış politikalarını şekillendiren bu dönemde, Muhammed Emin Han, hanlığın otoritesini pekiştirmek ve bölgesel gücünü artırmak için kapsamlı adımlar atmıştır. Özellikle, dönemin büyük devletleri olan Buhara, Çin ve Babür İmparatorluğu ile diplomatik ilişkiler kurarak, bu güçlü komşularla siyasi ve ticarî bağlarını güçlendirmiştir. Bu diplomasi trafiği, hanlığın dış politika stratejilerinin temel taşlarını oluşturmuş ve Yarkend'in bölgesel bir güç olarak konumunu sağlamlaştırma konusunda önemli bir rol oynamıştır (Çelik, 2013: 218). Ayrıca, 1693-1694 yıllarında Cungar Hanlığına karşı düzenlenen askerî sefer, bu politikanın bir başka boyutunu temsil etmektedir. Bu sefer sonucunda elde edilen 30 binden fazla esir, hanlığın askerî ve ekonomik gücünün artırılmasına önemli bir katkıda bulunmuştur. Bu tür hamlelerle Muhammed Emin Han, Yarkend Hanlığını bölgede önemli bir aktör haline getirmeyi başarmıştır. Hanlık içerisindeki yönetim stratejileri, Muhammed Emin Han'ın liderlik yeteneklerini farklı alanlarda test etmiştir. Özellikle, hanlığın içerisindeki Cungar etkisini azaltma çabası, önemli iç çekişmelere yol açmıştır. Bu bağlamda, Muhammed Emin Han'ın güvendiği bir yönetici olan Muhammed Şah Bey'i Yarkend hâkimliğine (valilik) atması, hanlık içerisindeki güç dengelerini değiştiren bir hamle olmuştur. Ancak, bu atama, Cungarlar ve onların destekçileri tarafından tehdit olarak algılanmış ve sonuçta Afak Hoca'nın da desteğiyle büyük bir isyanın çıkmasına neden olmuştur. Bu isyan, hanlık içerisindeki güç mücadelelerinin şiddetini ve derinliğini gözler önüne sermiştir.

12 Muhammed Sadık Keşkeri'nin belirttiğine göre, Muhammed Emin Han, İsmail Han'ın kardeşi olarak tanınmaktadır. Bk. (Keşkeri, 1988: 51).

Muhammed Şah Bey'in ölümüyle sonuçlanan bu trajik olay (Akımuşkina, 2001: 92), Muhammed Emin Han'ın yönetimindeki zorlukları ve hanlığın karşı karşıya kaldığı iç mücadeleleri açıkça ortaya koymuş ve hanlığın hem iç hem de dış tehditlere karşı koyma kapasitesini etkilemiştir. İç çekişmeler, Yarkend Hanlığının siyasi yapısını önemli ölçüde etkileyerek, Muhammed Emin Han'ın liderliğinin çeşitli zorluklarla sınanmasına yol açmıştır.

İktidar mücadelesi, başkentin yönetimini elinde tutan güçlü bir figür olan Muhammed Şah Bey'in ölümüyle yeni bir boyut kazanmıştır. Bu olay, bölgede dengelerin yeniden şekillenmesine neden olmuş ve pek çok kişinin sadakatini sorgulamasına yol açmıştır. Muhammed Emin Han, yaşanan bu büyük kaybın ardından, dönemin etkili dinî liderlerinden Afak Hoca'ya bağlılığını ilan ederek onun müridi olmuştur. Bu karar, Muhammed Emin Han'ın siyasi bir sığınak arayışı içinde olduğunun ve zamanın ruhunu anlamaya çalıştığı bir göstergesidir. Ancak, bu bağlılık, onun için beklenmedik sonuçlar doğuracaktır. Afak Hoca ise bu durumu kendi lehine çevirmekte gecikmemiştir. Afak Hoca, o dönemde Aksu Valisi olan ve isyan bayrağını yüksek tutan Hüdabende Sultan'a açıkça destek vermiştir. Bu hamlesiyle bölgedeki güç dengelerini kendi lehine dönüştürmeye çalışmıştır. Ancak Muhammed Emin Han, isyanı bastırma konusundaki kararlığıyla isyancı valiyi öldürerek, bu tehdidi ortadan kaldırmayı başarmıştır. Bu başarı, kısa bir süreliğine olsa da hanın otoritesini pekiştirmiştir. Ancak Muhammed Emin Han'ın kardeşi İskender Sultan'a yönelik aldığı sürgün kararı, kardeşler arasındaki iktidar mücadelesinin ne denli şiddetli olduğunu gözler önüne serer (Akımuşkina, 2001: 92)¹³.

Bu süreçte, Afak Hoca'ya karşı etkili bir politika izleyemeyen Muhammed Emin Han, 1694 yılında öldürülmüştür¹⁴. Han'ın ölümü, bölgedeki güç dengelerini yeniden tanımlayacak bir dönemin başlangıcı olmuştur. Muhammed Emin Han'ın ölümü üzerine, Afak Hoca, kendi otoritesini pekiştirmek için hızlı hareket etmiş ve tahta kendi oğlu Yahya Hoca'yı, halk arasında bilinen adıyla Han Hoca'yı çıkarmıştır (Akımuşkina, 2001: 92). Bu hamle, Afak Hoca'nın hem dinî hem de siyasi bir lider olarak bölgedeki etkisini artırma stratejisinin bir parçasıdır. Ancak, Afak Hoca'nın taht oyunlarındaki bu başarısı uzun sürmemiştir. Kendisi, oğlunu tahta çıkardıktan kısa bir süre sonra vefat etmiştir. Tarihçiler, Afak Hoca'nın vefat tarihinin 1694 yılının mart ayının başları olduğunu belirtirler (Bellew, 1875: 70-72). Bu, bir dönemin sonunu ve yeni bir dönemin başlangıcını işaret etmektedir. Afak Hoca'nın ölümü, bölge için yeni bir belirsizlik döneminin başlangıcı olurken, oğlu Han Hoca'nın liderliğindeki yeni yönetimin geleceği büyük bir merak konusu haline gelmiştir.

13 Hicri 1143 (Miladi 1730-31) yılında Yarkend'de Mir Haleddin Yarkendi tarafından kaleme alınan ve Hoca Afak'a adanan Tezkire-i Hidayet (Hidayet-Name) adlı esere göre, Muhammed Emin Han, Aksu valisi Hüdabende Sultan'a karşı bir sefere çıkmış, ancak yolda hastalanarak geri dönmek zorunda kalmıştır. Dönüş yolunda vefat eden Han, Hoca Afak'ın kerameti sayesinde yeniden hayata dönmüş, ardından Han ve Hoca Afak, Hüdabende Sultan'a karşı birlikte hareket ederek büyük bir zafer kazanmışlardır. Bk. (Bellew, 1875: 70-71).

14 Muhammed Sadık Kaşgari, kendi eserinde, Muhammed Ermin'in Hoca Afak ile birlikte Oyratların otlaklarına saldırı düzenlediğini, ancak hanın bu hareketi sonrasında korkuya kapılarak bu bölgeden kaçtığını ve sonrasında bir askeri tarafından öldürüldüğünü aktarmaktadır. Bk. (Keşkeri, 1988: 51). Mir Haleddin Yarkendi'nin kayıtlarına göre, Aksu'da elde edilen zaferin ardından, Hoca Afak'ın giderek artan nüfuzu Muhammed Emin Han'ı rahatsız etmiş, bu durum iki lider arasında anlaşmazlığa yol açmıştır. Han, Hoca Afak'ın olası bir kaçışını önlemek için Hindistan ve Bedeşhan güzergahını kapatmış ve Hoca'nın yakınlarına yönelik şiddet eylemlerinde bulunmuştur. Bu gelişmeler sonucunda Hoca Afak, en büyük oğlu Hocam Yahya'yı yanına alarak hanlık ordusundaki müritlerini de kendi safına çekmiştir. Zayıflayan hanın gücü bu süreçte azalmış ve nihayetinde Yarkend Nehri'nin karşısında ele geçirilerek öldürülmüştür. Bk. (Bellew, 1875: 71).

Bu dönem, iktidar mücadeleleri, sadakat değişimleri ve aile içi rekabetlerle dolu bir zamanı temsil etmiştir. Muhammed Emin Han ve Afak Hoca arasındaki ilişki, bölgesel siyasetin ne kadar karmaşık ve değişken olabileceğinin bir örneğidir. Aynı zamanda, bu hikâye, güç ve otorite peşinde koşarken insanların nasıl beklenmedik müttefikler bulabileceğini ve zaman zaman kendi iç çatışmalarıyla yüzleşmek zorunda kalabileceğini göstermektedir. Bu tarihi olaylar, günümüzde bile, iktidarın nasıl el değiştirebileceğini ve tarihin, güçlü liderler ve kırılğan ittifaklar üzerine nasıl şekillenebileceğini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

6. İktidar Mücadelesinden Hocalar Devleti'ne: Yarkend'de Bir Dönemin Sonu

Yarkend Hanlığının yönetimi, Han Hoca'nın kısa süreli hükümdarlığının ardından dramatik bir sonla bitmiştir. Han Hoca, tahtta sadece iki yıl gibi kısa bir süre kalabilmiş ve hükümdarlığının sonlarına doğru Cungarların elinde trajik bir son ile öldürülmüştür (Çelik, 2013: 220). Bu olay, hanlığın siyasî yapısında büyük bir boşluk yaratmış ve ardından gelen güç mücadelesini tetiklemiştir. Han Hoca'nın ölümü, Kaşgar emirlerini harekete geçirmiş ve onlar, Afak Hoca'nın diğer oğlu Ahmed Hoca'yı Kaşgar'da han olarak ilan etme kararı almıştır. Bu karar, bölgedeki siyasî dengeleri yeniden şekillendirme potansiyeline sahipti ve yeni bir liderlik döneminin başlangıcını işaret ediyordu. Ancak, bu karar tek taraflı kalmıştır. Yarkend ve Turfan emirleri, bir başka güç merkezi oluşturarak, Baba Sultan'ın üçüncü oğlu Muhammed Mümin Sultan'ı han olarak seçmişlerdir. Halk arasında Akbaş Han olarak tanınan Muhammed Mümin, hanlığın son hükümdarı olarak tarihe geçmiştir. Onun liderliği, Yarkend Hanlığı içindeki iktidar mücadelesinin yeni bir safhasını temsil etmektedir. Muhammed Mümin, kendisini ve yönetimini güçlendirmek amacıyla, dinî liderler arasında da bir ittifak ağı kurmaya çalışmıştır. Bu strateji kapsamında, Akdağlı Ahmed Hoca'ya karşı dinî alanda nüfuz kazanma amacıyla, Hocend'deki¹⁵ ünlü dinî figür Karadağlı Danyal Hoca'yı Yarkend'e davet etmiştir (Hartmann, 1905: 219-220). Bu davet hem dinî hem de siyasî bir ittifakın kapılarını aralamış ve Muhammed Mümin'in liderliğini pekiştirmeyi amaçlamıştır.

Muhammed Mümin Sultan'ın hükümdarlığı, Yarkend Hanlığı için hem bir umut kaynağı hem de büyük zorlukların habercisidir. Akbaş Han olarak bilinen bu lider, hanlığın içinde ve dışında pek çok meydan okumayla karşı karşıya kalmıştır. Özellikle, Akdağlı Ahmed Hoca ile olan rekabeti, onun dinî alanda da güçlü ittifaklar kurmasını gerektiriyordu. Karadağlı Danyal Hoca'nın Yarkend'e daveti, bu stratejinin bir parçası olarak önemli bir adımdır. Muhammed Mümin, bu hamlesiyle dinî otoritenin de desteğini arkasına alarak, hanlığı daha güçlü bir temele oturtmayı hedeflemiştir. Bu dönem, Yarkend Hanlığının tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Çeşitli fraksiyonlar arasındaki iktidar mücadelesi, hanlığın siyasî ve sosyal yapısını derinden etkilemiştir. Muhammed Mümin Sultan'ın liderliği altında, Yarkend Hanlığı yeni bir yapılanma sürecine girmiş, ancak bu süreç pek çok zorluk ve engelle dolu olmuştur. Dinî liderlerle yapılan ittifaklar, bu zorlukların üstesinden gelmede önemli bir rol oynamış, ancak hanlığın geleceği hâlâ belirsizliğini korumuştur.

15 Hocend, bilinen diğer adıyla Khujand, Tacikistan'ın kuzeyinde, Seyhun Nehri'nin kıyısında konumlanmış, Türkistan'ın en kadim şehirlerinden biridir. Tarihin farklı dönemlerinde önemli bir ticaret merkezi olarak rol almış ve birçok kültürün kesişme noktası olmuştur. Sovyetler Birliği zamanında "Leninabad" adıyla anılan şehir, Sovyetler Birliği'nin çöküşü sonrası eski adı Khujand'a dönüş yapmıştır. Günümüzde Tacikistan sınırları içinde bulunan Khujand, ülkenin ikinci en büyük şehri olarak önemini korumaktadır.

Muhammed Mümin Han'ın Yarkend Hanlığının başına geçişi, hanlığın içinde bulunduğu istikrarsızlığı sona erdirmek ve merkezî bir otoriteyi yeniden tesis etmek amacıyla önemli adımların atılmasını gerektiriyordu. Bu çerçevede, hanlığın ilk günlerinde, Kaşgar ve Yenihisar bölgelerindeki isyan hareketlerine karşı seferler düzenlemiştir. Bu hamleler, hanlığın iç bütünlüğünü sağlamak ve bölgedeki isyancı grupları bastırmak için önemli hamlelerdir (Akımuşkina, 2001: 90; Hartmann, 1905: 216). Ancak, Muhammed Mümin'in liderliğinin tanınmaması, Kaşgar emirlerini alternatif arayışlara itmiştir. Bu durum, onların Kırgız kabilelerini yardıma çağırarak Yarkend'e karşı bir hücum organize etmelerine yol açmıştır. Kırgız ordusunun şehri ele geçirmesi ve Muhammed Mümin Han'ı esir alması, hanlığın geleceği için önemli bir dönem olmuştur (Çelik, 2013: 221). Bu gelişmelerin ardından, Yarkend emirleri, hanlığı Kırgız hâkimiyetinden kurtarmak amacıyla Cungarlardan yardım talep etmiştir. Cungar ordusunun Yarkend'e gelmesi ve şehri Kırgızların elinden kurtarması, bölgedeki güç dengelerini yeniden şekillendirmiştir. Cungarların şehrin yönetimini Mirza Âlem Şah Bey'e vermesi, yeni bir yönetim düzeninin işaretçisidir. Ancak, bu dönemde Cungarların Çin ile olan çatışmaları, onların Tarım Havzası'na daha fazla müdahale etmelerini engelleyen bir faktör olmuştur.

Bu kargaşa döneminin bir sonucu olarak, Danyal Hoca, Cungarların zayıflığından faydalanarak ve onların himayesi altında Hocalar Devleti'ni kurmuştur. Bu yeni devlet, bölgedeki güç boşluğunu doldurma ve dinî liderliğe dayalı bir yönetim oluşturma girişimidir. Ancak, bu dönemde Çin'in Mançu Hanedanı, Cungarlar üzerine yürüyerek onları itaat altına almış ve ardından Tarım Havzası'na yönelmiştir. 1759 yılı sonbaharında gerçekleşen işgal ile Tarım Havzası ve dolayısıyla Hocalar Devleti, Çin hâkimiyetine girmiştir. Bu olaylar, bölgenin uzun süreli istikrarsızlığının sona erdiğini ve yeni bir siyasî yapılanmanın başlangıcına işaret etmektedir. Muhammed Mümin Han'ın hükümdarlığından Hocalar Devleti'nin kuruluşuna ve sonrasında Çin hâkimiyetine geçişe kadar olan dönem, Yarkend Hanlığı ve genel olarak Tarım Havzası'nın tarihinde önemli bir dönemdir. Bu dönemde yaşanan iç çatışmalar, dış müdahaleler ve siyasî değişimler, bölgenin tarihi ve kültürel yapısını derinden etkilemiştir. Bu süreç, güç, direniş ve adaptasyon temalarının, bölgesel tarih sahnesinde nasıl ön plana çıktığını göstermektedir.

Sonuç

Karadağlı Hocaların Yarkend Hanlığına gelişinden sonra Tarım Havzası soylularıyla ortaklık kurarak kendi siyasi ve toplumsal gücünü artırmaya çalışmıştır. Göçebe yaşam tarzını korumak için bu soyluların desteğini kazanmaya odaklanmışlardır. Diğer yandan, Akdağlı Hocalar, köklü bir şekilde halkın desteğini alarak daha farklı bir yaklaşım geliştirmiştir. İktidarın merkezileşmesini savunmuş, ekonomik kaynakların yerleşik yaşam etrafında birikmesi gerektiğini savunmuşlardır.

İki cemaat arasındaki bu derin fikir ayrılıkları ve rekabet zamanla güç mücadelesine dönüşmüştür. Karadağlı müritleri, Akdağlılar ile savaşmayı kutsal bir görev gibi görmeye başlayınca çatışmalar kaçınılmaz olmuştur. Bu rekabet, toplumsal bölünmeyi daha da körüklemiştir. Hanlığın iç barışını sarsan ve enerjisini boşa harcayan bu mücadele, iki cemaatin hanlığın bütünlüğünü göz ardı ettiğini göstermektedir. Her biri kendi çıkarını savunmak için mücadele ederken, bu iç çekişme hanlığın dış düşmanlara karşı savunmasız kalmasına neden olmuştur.

Dış güçler, bu iç çekişmeyi fırsat bilerek hanlık üzerinde nüfuz kurmaya başlamışlardır. Öncelikle Cungarlar, Karadağlılar ve Akdağlılar arasındaki çatışmayı

kendi lehlerine kullanarak Yarkend Hanlığı topraklarına saldırmış ve nüfuzlarını genişletmişlerdir. Ardından Çin, hanlığın savunmasız olduğunu fark ederek çatışmayı daha da derinleştirmiş ve bölgenin kontrolünü ele geçirmiştir. Her iki cemaatin de kısa vadeli çıkarlarını gözeterek birbirleriyle rekabet etmeleri, uzun vadede hanlığın çökmesine ve halkın bağımsızlığını kaybetmesine yol açmıştır.

Bu güç mücadelesi, yalnızca küçük kazançların aldatıcı cazibesine kapılan cemaatlerin değil, tüm hanlık halkının trajik sonuçlarla karşılaşmasına neden olmuştur. Göçebe ve yerleşik toplum arasındaki bu gerilim, dış tehditlere karşı korumasız bırakılan Yarkend Hanlığının düşüşünün en önemli nedenlerinden biri olarak tarihe geçmiştir.

Kaynaklar

- Akın, Erdem. Alevi ve Sünni İnanç Dairelerinde Kültürel Süreklilik Bağlamında Sosyal Kontrolün Sağlanması: Siirt ve Muş Menkıbelerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi. *Ritüelleri ve Anlatılarıyla Kutsal Mekânlar (Güneydoğu Anadolu Bölgesi Örneği) – I.* Çanakkale: Paradigma Akademi, 2020.
- Akın, Erdem. ““Kutsal”dan “Kurgu”ya: Alevi-Bektaşî Ziyaret Kültürünün Talip Apaydın Romanlarına Yansımaları”. *Alevilik-Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi*, 26, (2022), 106-134.
- Alan, Hayrunnisa. “Çağatay Hanlığı”. *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizsoğulları*. ed. Hayrunnisa Alan - İlyas Kemaloğlu. s. 68-97. İstanbul: Ötüken, 2016.
- Algar, Hamid. “Nakşibendiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/335-342. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Artan Ok, Mihriban. *Şahkulu Ayaklanması ve Mehdilik*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2024.
- Artan, Mihriban. Horasan Erenleri'nden Hacı Bektaş Veli'nin İnsan Sevgisi ve Fütühat Anlayışı. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, İhtisaslaşma Özel Sayısı*, (2023), 200-212.
- Aybakan, Bilal. “Niyabet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/161-163. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Baharlu, İlgar. “Türkistan Nefesi: Hoca Ahmet Yesevi'den Hacı Bektaş Veli'ye Horasan Tasavvufu”. *Department Of Tourism Of Turkestan Region Llp (Tourist Information Center) Open Turkistan*, (2022), 50-56.
- Baharlu, İlgar. ““Hâl ile Kâl” Arasında: İran Tasavvuf Araştırmalarında Hoca Ahmet Yesevi”. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*. 7/3, (2023), 2288-2299.
- Barkan, Ömer Lütfi. “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler 1, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”. *Vakıflar Dergisi*, 2, (1942), 305-353.
- Baytur, Enver - Sıdık, Hayrunisa. *Şincañdaki Milletleriñ Tarihi*. Ürumçi: Milletler Neşriyatı, 1999.
- Bellew, Henry Walter. *The History of Kashgharia*. Calcutta: The Foreign Department Press, 1875.
- Biran, Michal. “The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34)”. *Journal of the American Oriental Society*, 122/4 (2002), 742-752.
- Çelik, Muhammed Bilal. “Türkistan Tarihinde Tarikat-Siyaset İlişkileri: Yarkend Hanlığı Örneği”. *Doğu ve Batı Türklüğünün Ortak Tarihi Devirleri ve Münasebetleri (Siyaset - Yönetim - Din)*. s. 51-66. Konya: Palet Yayınları, 2018.
- Çelik, Muhammed Bilal. *Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013.
- Çetin, Osman. “Horasan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/234-241, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Çuras, Şah Mahmud. *Saidiye Handanlığı Tarihiga Dair Materiyallar*. çev. H. Ali. Kaşgar: Kaşgar Uygur Neşriyatı, 1989.
- Deweese, Devin. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. Pennsylvania: Pennsylvania State

- University, 1994.
- Duğlat, Mirza Haydar. *Tarih-i Reşidi: Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi*. çev. Osman Karatay. İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.
- Fletcher, Joseph F. "Confrontations between Muslim Missionaries and Nomad Unbelievers in the Late Sixteenth Century: Notes on Four Passages from the Diya al-Qulub". *Studies on Chinese and Islamic Inner Asia*. s. 167-174. Variorum: Aldershot, Great Britain; Brookfield, VT., 1995.
- Gardner, Victoria R. *The Written Representations of a Central Asian Sufi Shaykh: Ahmad ibn Mawlana Jalal al-Din Khwajagi Kasani 'Makhdam-ı Azam' (D.1542)*. Michigan: University of Michigan, Doktora Tezi, 2006.
- Hamut, Bahargül. *Silsilat az-Zahab: Kommentierung einer caghatai-uygurischen Handschrift zu den Aqtaghliq Hodjilar; einer mystischen Gruppierung in Xinjiang im 16.-18. Jahrhundert*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2011.
- Hartmann, Martin. *Der Islamische Orient: Berichte und Forschungen*. Berlin: Wolf Peiser Verlag, 1905.
- Kaçaranoğlu, Duygu. Çin ve Doğu Türkistan'da İslâm'ın Yayılışı. Rize: Rize Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002
- Kafalı, Mustafa. *Çağatay Hanlığı 1227-1345*. İstanbul: Berikan Yayınevi, 2005.
- Kemaloğlu, İlyas. "Altın Orda Devleti". *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizsoğulları*. ed. Hayrunnisa Alan - İlyas Kemaloğlu. s. 98-149. İstanbul: Ötüken, 2016
- Keşker, Muhammed Sadık. *Tezkire-i Ezizan*. dü. Nicat Muhlis - Şemsidin Emet. Keşker: Keşker Uyğur Neşriyatı.
- Kumru, Coşkun. *Muhammed Sâdık Kaşgârî'nin Tezkire-i Hâcegân Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2016.
- Kurban, İklil. *Doğu Türkistan İçin Savaş*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Kuropatkin, A. N. *Kashgaria: (Eastern or Chines Turkistan) Historical and Geographical Sketch of the Country; Its Military Strength, Industrise and Trade*. çev. Walter E. Gowan. London: W. Thacker, 1882.
- Liangtao, Weei. *Yeken Hanlığının Tarihinden Umumi Beyan*. çev. A. Nurdun. Sancak Halk Neşriyatı, 1999.
- Ma Dazheng. "The Tarim Basin". *History of Civilizations of Central Asia: Development in Contrast: from the Sixteenth to the mid-Nineteenth Century*. dü. C. Adle - I. Habib. 5/s. 182-209. Paris: UNESCO Publishing, 2003.
- Mcchesney, R. D. (1996a). "Barrier of Heterodoxy?: Rethinking the Ties Between Iran and Central Asia in the Sixteenth Century". *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society*. Dü. C. Melville. s. 231-268. Londra: I. B. Tauris, 1996a.
- Mcchesney, R. D. *Central Asia: Foundations of Change*. Princeton: The Darwin Press, 1996b.
- Miyawaki, J. "History of the Dzungars: Introductory Survey". *History of Civilizations of Central Asia: Development in Contrast: from the Sixteenth to the mid-Nineteenth Century*. dü. C. Adle - I. Habib. 5/s. 142-152. Paris: UNESCO Publishing, 2003.
- Ocak, Ahmet. Yaşar. *Türk Halk İnançlarında Evliya Menkıbeleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1984.
- Ocak, Ahmet. Yaşar. *Orta çağ Anadoluşunda İki Büyük Yerleşimci/Kolonizatör Derviş Dede Garkın ve Emirci Sultan Vefaiyye ve Yeseviyye Gerçeği*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Öger, Adem. *Uygurların Dinî, Siyasî ve Kültür Tarihinde Derin İz Bırakan Seyyid Âfâk Hoca ve Tezkiresi*. Ankara: Gazi Kitapevi, 2020.
- Öngören, Reşat. "Zikir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/409-412. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Papas, Alexandre. *Soufisme et Politique Entre Chine Tibet et Turkestan: Etude sur les Khwajas Naqshbandis du Turkestan Oriental*. Paris: Librarie d'Amerique et d'Orient Jean Maisonneuve Successeur, 2005.
- Schwarz, Henry G. "The Khwajas of Eastern Turkestan". *Central Asiatic Journal*. 20/4 (1976), 266-296.
- Tarih-i Kaşgar: Anonimnaya Tiyurkskaya Hronika Vladeteley Vostochnogo Turkeстана po*

- Konets XVII Veka.*, düz. O. F. Akımuşkina. Sankt-Peterburg: Russian Academy of Sciences' Institute of Oriental Studies, 2001.
- Togan, İsenbike. "Uluğ Bey Zamanında Yasa ve Şeriat Tartışmaları". *Tarih Çevresi*, 10 (1994), 9-16.
- Tosun, Necdet. "Kâsâni, Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/531-534. İstanbul: TDV Yayınları, 2001a.
- Tosun, Necdet. "Kâsâniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/532-534. İstanbul: TDV Yayınları, 2001b.
- Tosun, Necdet. "Yeseviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/487-490, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Tosun, Necdet. *Bahaeddin Nakşband: Hayatı, Görüşleri, Tarikatı (XII-XVII. Asırlar)*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Tuğ, Kadir. *Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi*. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016.
- Uygun, Mehmet Nuri. "Mûsiki". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/413-413. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yüksel, Musa Şamil. *Timurlarda Din-Devlet İlişkisi*. Ankara: TTK Yayınları, 2009.

Extended Abstract

The emergence of Islam in the Arabian Peninsula in the 7th century led to significant changes in the region's socio-political structure. The teachings conveyed by Prophet Muhammad through revelation laid the foundations of Islam, and this religion quickly spread beyond Arabia to encompass surrounding areas as well. Through both trade routes and military conquests, Islam rapidly expanded to include regions such as Iran, and was adopted in new areas like the Caucasus and Turkistan, eventually evolving into a major world religion.

Initially, the Turkic tribes, especially during the Umayyad Caliphate, resisted Islam and engaged in fierce conflicts with the Muslim Arabs. However, with the rise of the Abbasid Caliphate, the Turks' perspective on Islam began to change. By the 10th century, Turkic dynasties increasingly acquired an Islamic identity and embraced this new faith.

The Mongol invasions led to significant social and political changes in Turkistan and its surrounding areas, with Turkic-Mongol khanates such as the Golden Horde eventually adopting Islam as their official religion. This process facilitated the Islamicization of political structures. Additionally, Sufism, representing the spiritual aspect of Islam, played a crucial role in spreading Islam among the Turks from the 10th century onwards. Influential Sufi leaders like Khwaja Ahmad Yasavi significantly accelerated the acceptance of Islam among the Turks. Sufi orders, including Yeseviyya, Kubrawiyya, Naqshbandiyya, and Qadiriyya, not only shaped religious understanding but also deeply influenced the social and cultural fabric, acting as catalysts for the Islamization of society. Leaders like Mahmud al-Khwaja al-Kasani undertook the mission of spreading spirituality amidst the era's challenges, disseminating the Sufi interpretation of Islam throughout Turkistan. This period also witnessed disputes over religious leadership and inheritance, leading to the segregation of social and religious groups.

Ahmed al-Kasani became a significant figure in the spiritual atmosphere of Turkistan by founding the Kasaniyya branch of the Naqshbandi order. During this period, under the rule of the Shaybanid Khans, he attained a prominent position and challenged the traditional practices of the time with the innovative methods adopted in his order. Al-Kasani authored approximately twenty Persian treatises, showcasing the richness of his world of thought and the depth of his Sufi understanding. Throughout his life, he was meticulously studied as a scholar in and around Samarkand, and his travels to East Turkistan, particularly, drew notable attention. He is known to have spent a considerable time in the court of Abdulreshid Khan in the city of Yarkand, where he served as the Khan's religious and spiritual guide. His attained position of religious leadership and guidance during this period reinforced his influence in both societal and religious spheres.

The impact of Kâsânî on society was fortified by his exceptional talents, influential position in the palace, and land acquisitions. During his visits to the Kashgar region, he was warmly received by the public and the significant leaders of the era, and he placed a strong emphasis on education and teaching activities in these areas. Even after the death of Mahdûm-ı Azam Hoca Ahmed el-Kâsânî, the Kâsânîyye Order and its teachings continued to be a strong representative of Islamic mysticism in the region.

The Kâsânîyye Order, thanks to its extensive family structure and disciples, has been influential across a broad geographical area, directing social and economic life with its religious teachings and cultural innovations. Particularly, his children and successors have assumed various religious and political roles. The death of Mahdûm-ı Azam sparked a power struggle over his legacy, leading to a fierce rivalry between his sons from different mothers, which resulted in the formation of two factions known as the Akdağlı and Karadağlı Hoca Communities.

In the Yarkand Khanate, power struggles between two community leaders caused friction over political and religious leadership, leading to the segregation of social and religious groups. This process significantly disturbed the region's general stability, impacting social and political balances through inter-community conflicts. In the later periods of the Khanate, competition and conflicts had a substantial effect, propelling the region into a period of instability. These internal disputes made the region vulnerable to intervention by the Dzungars and later by China, ultimately precipitating the demise of the Yarkand Khanate.

